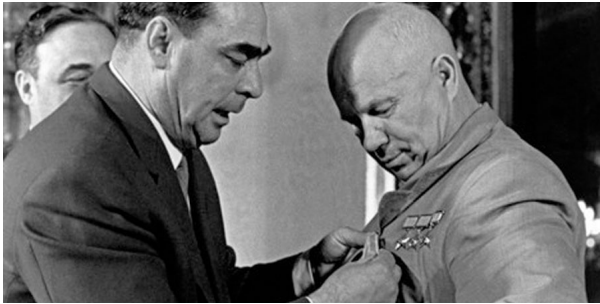

1964 йилнинг октябрида партия Марказий Кўмитасининг Пленуми бўлиб, унда Н. С. Хрущевни барча вазифаларидан озод қилишди. Л. И. Брежнев КПСС Марказий Кўмитасининг Биринчи котиби этиб сайланди. Тадқиқотчилар, жумладан, партия тарихининг янги тахририни тайёрлаётган муаллифлар ушбу ходисага тўла ва холисанилло баҳо бериб, унга туртки берган яширин омилларни ва партия ҳамда мамлакат учун сиёсий оқибатларини очсалар керак. Мен эса ушбу воқеанинг шохиди сифатида ўз таассуротларим ва мулохазаларим билан ўртоқлашаман. Икки раҳбарнинг алмашуви юз берганида нималарни ўйлаганлигимни, нималарни ҳис этганлигимни баён этмоқчиман, зероки бу кишиларнинг иккисини ҳам яхши билардим, ёнма-ён ишлашгандим. Пленум қандай тайёрланди ва ўтди?

МК умумий бўлим мудирини Малин 14 октябрда Центросоюзга — иш жойимга телефон қилиб, уч соатдан кейин Свердлов залида МК Пленуми бўлишини, этиб келишимни илтимос қилди. Кун тартибига қанақа масала қўйилган, деб сўрасам, билмадим, деб жавоб берди.

Залга ҳамма тўплангандан кейин ён томондаги хонадан Л. И. Брежнев чиқиб келди-да, раислик қилувчининг ўрнига бориб ўтирди. Президиумнинг бошқа аъзолари кетма-кет кириб кезтишди, энг охирида Н. С. Хрущев кириб келиб, ўнг томондаги энг чеккадаги курсига ўтирди. Қандайдир фавқулодда воқеа бўлганлигини дарҳол тушуниш мумкин эди. Залга пашша учса билингудек сукунат чўқди, одамлар тахтадай котиб қолишди.

Леонид Ильич Пленумни очиб, Президиум битта таклиф киритади, бу ҳусусда М. А. Сулов маъруза қилади, дедида, унга сўз берди. Сулов 30 минутча гапирди.

Бу маъруза эмас, балки Хрущевни волюнтаризмда, иш билмасликда, ноқамтарликда ва бошқа гуноҳларда айблаш ниятида шоша-пиша тўпланган, бир қатор ҳолларда бузиб кўрсатилган ва ўйлаб топилган фактлар, воқеалар, кишиларнинг исм-фамилиялари эди. Охирида Никита Сергеевичнинг ўзи соғлиги ночорлиги учун КПСС Марказий Кўмитасининг Биринчи котиби ва Президиум аъзолигидан озод қилиш тўғрисида ариза берганлиги эълон қилинди.

Раислик қилувчи Л. И. Брежнев шу захотиёқ шошилиб, масала равшан, афтидан музокара қилиб ўтиришимизга ҳожат бўлмаса керак, деди. Қарор лойиҳасини ўзи ўқиб берди ва овозга қўйди. Овоз берилди ва шу билан Сталиндан кейинги ўн йилликка нукта қўйилди. Бу мураккаб давр асосий йўналишларини таҳлил қилиш ва баҳолашга, манфий ва мусбат томонларини тарозига солиб кўришга, истикбол йўлини белгилашга ҳеч бир

уриниб кўрилмаган холда шундай килинди.

Шундан кейин ўша пайтда КПСС Марказий Кўмитаси котиби бўлган Н. В. Подгорнийга сўз берилди. У Леонид Ильичнинг фазилатлари, қобилятлари, обрў-эътиборини таъкидлаб, Президиум номидан уни КПСС МКнинг Биринчи котиби килиб сайлашни таклиф этди, охирида уни ҳамма яхши билади, кўллаб-қувватлайди, деб кўшиб кўйди. Карор лойихасини ўкиб берди.

Брежневнинг номи янграганда, ёнимда ўтирган маршал Тимошенко хайрон бўлиб сўради: «Кимни, Лёнани МК нинг Биринчи котиблигигами? О-ла, тоза бўлган экан-ку...» У сўз сўраб энди кўл кўтарган эдики, мунозара килиб ўтирмаймиз, деб келишиб олинди. Брежнев учун овоз берилиб, партиянинг янги йўлбошчисини қарсақлар билан табриклашди.

Расмий нуктаи назардан олганда ҳаммаси рисоладагидек бўлди. Маълум килишди, овозга кўйишди... Лекин ҳамма шуни тушуниб тургандики, Марказий Кўмита раҳбарлигида туб бурилиш юз берди. Бу ишнинг партия, халқ, мамлакат учун оқибатлари қандай бўлиши номаълум эди.

Айниқса, Никита Сергеевич Хрущевга муносабат хайратомуз бўлди. У партия ва мамлакатга бошчилик қилган даврни «буюк ўнйиллик» дейишади. Бу даврда ҳақиқатда кўп воқеалар бўлиб ўтди — Сталин шахсига сизиниш қораланди; бизни кўрқув ва қаттагон васвасасидан ҳалос этган эркинлик шабадаси эса бошладик, бусиз ҳозирги қайта қуришни тасаввур этиб бўлмайди,— биринчи совет фуқароси қоинотга парвоз қилди. Тўғри, айна вақтда ўйламасдан ҳамма жойга маккажўҳори экиш расм бўлди, кўплаб қайта ташкил этишларга жазм қилинди ва амалга оширилди, зиёлиларга қарши ҳеч бир оқлаб бўлмайдиган кампания қулайтирилди. Лекин барибир мамлакат яшади, сталинчилик қишанидан ҳолос бўлиб, қанотларини ёйди. Бу воқеаларнинг марказида эса Никита Сергеевич турди. Қатта қуч, қайрат-шижоатга эга бўлган, тиниб-тинчимайдиган бу қиши ҳамиша одамлар қуршовида эди, атрофида ҳаёт қайнаб, жўш уради.

Мен Никита Сергеевични ҳар қил шароитлар, вазиятларда кўрганман. У ҳамиша ҳам босиқ бўла олмасди, эҳтиросларга берилган, қизикқонлик қилган, ўзини мутлақо идора этолмай қолган пайтларини кўрганман. Бу гал эса сўлжайиб, бошини эгиб ўтирарди, ранги бўздай оқариб қетганди, кўз ёшларини секин артиб кўярди. Қалга бир марта ҳам қарамади. У ҳақда бирон оғиз илик сўз айтилмади. Никита Сергеевич қайрлашув нутқи сўзлаб, Марказий Кўмита аъзоларига биргаликда ишлашганлиги учун миннатдорчилик билдириш, муваффақиятлар тилаш истагини билдирганди, лекин руҳсат берилмади.

Вазифасидан қетган раҳбар қим эди, янғиси бу чўққига қандай кўтарилди, уларнинг муносабатлари қандай эди? Буни, 50-60 йиллардаги мамлакат олий раҳбарлиги фаолиятидаги қиддиётли нукталарни тушуниш учун ўтмишга, Сталин ҳаётдан қетиб, у бунёд этган даҳшатли тузумнинг бузилиши бошланган 1953 йил март ойига қайтиш қерак. 1953 йил 4 мартда МК аъзолари ва аъзолигига номзодларни, Марказий Ревизия қомиссияси аъзоларини, ўша қунлари Москвада бўлган СССР Олий Қенгаши Президиуми ва Вазирлар Қенгаши аъзоларини эрталаб Қремлнинг Свердлов залига таклиф қилишди.

Президиум столига бир неча олий раҳбарлар ўтиришди. Г. М. Маленков қикиб, ўртоқ Сталин оғир ётиб қолди, деди ва таниқли медиқлар имзо қеккан ҳулосани ўкиб берди, унда «Ўртоқ Сталин Москвада, ўз қвартирасида ётганда қиясига қон қуйилган. Ўнғ қўли ва оёғининг фалажлиги қуқайди. Тилдан қолди. Юрак уриши ва нафас олиши

огирлашди», дейилганди. Сўнгра, у кўшимча килиб айтдики, ўрток Сталин ишига қайтиб келолмас керак, давлат билан мамлакатни эса рахбарсиз қолдириб бўлмайди. Шу боисдан, баъзи бир рахбар ходимларнинг ўрнини алмаштириш ва олий идоралар тузилишида ўзгаришлар қилишнинг мақсадга мувофиқлигини биргаликда муҳокама қилиш учун КПСС МК, СССР Олий Кенгаши Президиуми ва ҳукуматнинг шошилинч қўшма мажлисини чақирдик.

Сўнгра, у қуйидаги таклифни киритди. Н. С. Хрущев (у КПСС МК ва Москва вилоят партия қўмитаси котиби эди) асосий эътиборни Марказий Қўмиладаги ишга қаратиши керак, деди. Г. М. Маленков Вазирлар Кенгашининг раиси, Л. П. Берия, Н. А. Булганин, В. М. Молотов, Л. М. Каганович Вазирлар Кенгаши раисининг биринчи ўринбосарлари бўлишди. Берия, Булганин, Молотов айна бир вақтда ички ишлар, муҳофаа, ташқи ишлар вазирлари қилиб тайинланди. Шундан сўнг бошқа ўзгаришлар ва янги ишга тайинланганларни бирма-бир санаб ўтди.

Партия рахбар идораларининг ички тузилишини ўзгартириш тўғрисидаги таклиф қуйидагича эди. Маълумки, партия XIX съезди ВКП(б)ни КПСС қилиб қайта ўзгартирди, МК Ташкилий бюросини тарқатиб юборди, Сиёсий бюро ўрнига Президиум ташкил этиб, Бош котиби ўрнига Биринчи котиби бўлишини мақсадга мувофиқ деб топди.

1952 йилнинг 16 октябридаги ташкилий Пленумда И. В. Сталин таклифи билан 25 аъзо ва аъзоликка номзодлардан иборат МК Президиуми тузилди. Улардан 11 киши КПСС МК котиблари бўлишди. Президиум ичида эса 9 кишидан иборат Бюро ташкил этилди. 1953 йил 4 мартда бўлган шошилинч қўшма мажлисда эса Г. М. Маленков таклифи билан МК Президиуми ва Секретариатининг илгариги состави бекор қилиниб, 10 аъзо ва 4 нафар аъзоликка номзоддан иборат янги Президиум ташкил этилди.

У гапининг охирида, агар ўртоклар бу фикр-мулоҳазаларни маъқулласалар, уларни яқин кунларда узил-кесил қўриб чиқиб расмийлаштириш мумкин бўларди, деди.

Залда ўтирган бизлар бу масала хусусида ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдириш у ёқда турсин, ҳатто чурк этмай, киритилган таклифларга қўшилиб қўяқолдик, сабаби ўша кезде бутун ҳаёлимиз бетоб Сталинда эди.

5 март куни кечкурун бизни МКга таклиф қилишиб, ҳозиргина, соат 21-у 50 минутда И. В. Сталин вафот этганини, МК мурожаати ва медиклар ҳулосаси эрталаб радиодан берилишини, матбуотда эълон қилилишини айтишди. Н. С. Хрущев раислигида Л. М. Каганович, Н. М. Шверник, Л. М. Василевский, А. М. Пегов, П. А. Артемьев, С. А. Яснов аъзолигида дафн комиссияси тузилди.

Мархумнинг жасади солинган тобут Советлар уйининг Колонна залига қўйиладиган бўлди. Колонна залига одамлар эрталаб соат 6 дан кечаси соат 2 гача қўйилади. 9 март кундузи соат 12 да дафн маросими бўлади. Мотам митинги Кизил Майдонда ўтказилади. Мархумнинг жасадини Мавзолейга, В. И. Ленин билан ёнма-ён қўйишга қарор қилинди.

Бизларга, МКнинг бир неча аъзоларига мурожаат этишиб, Колонна залида бўлиб, ҳукумат комиссиясига ёрдам беришимизни илтимос қилишди.

Ўша соатдан то 9 мартгача мен бошқа ўртоклар билан бирга Колонна залида бўлдим. Биз меҳнатқашларнинг мархум билан видолашувини, фахрий қоровулни ташкил этиш, чет эл делегацияларини кутиб олиш, кузатиб қўйиш ва бошқа масалалар билан бевосита шугулланган одамларга ёрдам бердик.

Бир маҳал Леонид Ильич келиб, бизлар билан саломлашди. У жудаям ўзгариб кетганди: ранги қув ўчган, ковоклари салкиган, кўзлари кизариб кетганди. У Сталин жасадини тобутда кўрганида хўнграб йиглаб юборди. Ўзини тутолмай тезда чикиб кетди. Ўшанда унинг Совет Армияси ва Харбий-Денгиз флоти Бош сиёсий Бошқармаси бошлиғига ўринбосар бўлиб тайинланганини ўзидан эшитдим.

9 март кечки соат 2 да Колонна залига одамларни киритиш тўхтатилди. Кечаси билан тайёргарлик кўрилди. Ҳеч биримиз мижжа кокмадик. Тонг сахарда партия ва ҳукумат раҳбарлари етиб келишди. Улар соат 10 да тобут олдида сўнгги бор фахрий қоровулда турдилар. Кейин гулларни супадан олишиб, жасаднинг устига кизил шойи мато тортишди. Тобутнинг копогини ёпишиб, устига СССР Давлат байроғини қўйишди.

Мархумнинг қариндош-уруғлари доим шу ерда бўлишди.

Соат 10.10 да тобутни кўтаришиб, иккинчи асосий эшик орқали Маркс кўчасига чиқишди, у ерда тобутни тўп лафетига ўрнатишди; копогининг устига Совет Иттифоқи Генераллиссимусининг фуражқасини қўйишди. Кортёж секин, бир-бир қадам ташлаб борарди. Олдинда уни бошқараётган генерал, унинг ортидан икки офицер мархумнинг хошияси қора лента билан ўралган портретини кўтариб боришарди. Маршаллар ва генераллар унинг орденилари ва медаллари қадалган ёстикчаларни кўтариб олишганди. Гулчамбарларнинг сон-саногини йўқ, ҳар бирини икки киши кўтариб борарди. Уларнинг орқасида тўпга тиркалган тобутли лафет. Унинг кетидан мархумнинг қариндош-уруғлари борарди. Кейин Олий Кенгаш раҳбарияти ва дафн комиссияси аъзолари, улар ортидан КПСС МК аъзолари, вазирлар, бир қатор ҳал делегацияларининг бошликлари боришаётганди. Энг орқада бутун йўл давомида мотам қўйини қилиб бораётган духовой оркестр. Кортёж Маркс кўчасидан ўтиб, кейин «Москва» меҳмонхонасидан чапга бурилиб, Александров парки томондаги тарих музейи ёнидан Кизил Майдон марказига йўл олди. Союзлар уйидан В. И. Ленин Мавзолейигача салкам 1 километр қелади, шу масофани 30 минутда ўтишди.

Соат 10.45 да мотам қортёжи В. И. Ленин Мавзолейи рўпарасида тўхтади. Тобутни лафетдан олишиб, юзини Мавзолейга қаратиб таққурси устига қўйишди-да, копогини очишди. Тобут олдида фақат мархумнинг қариндошлари қилишди, биз минбарнинг ўнг томонига ўтиб турдик, меҳмонларга мўлжалланган 2—3 минбарларни ҳат эл делегациялари аъзолари, қолганларини, Кизил Майдонни совет қилилари банд қилишди. Минбарга илгариги раҳбарият аъзолари ва дафн комиссияси аъзолари, шунингдек, социалистик давлатларнинг раҳбарлари, халқаро коммунистик ҳаракатнинг таниқли арбоблари кўтарилишди.

Н. С. Хрущёв қискача нутқ сўзлаб, мотам митингини очди. Сўнгра Г. М. Маленков, Л. П. Берия, В. М. Молотовлар гапиришди, шундан кейин мотам митинги ёпилиб, ҳамма қастга тушди. Совет раҳбарлари тобутни кўтаришиб, В. И. Ленин Мавзолейи томон қуришди, у ерда мутахассислар И. В. Сталин жасадини тобутдан олишиб, саркофагга қўйишди. Спасск минорасидаги соатлар 12.00 га қонг урди ва қамбарлар 30 марта ўқ қузиб қалют қерди, 3 минут давомида қаводлар, фабрикалар, қаровозлар, қароқодлар қудок қалиб қуришди, қорқоналарда 5 минутга иш, ҳаракатлар тўхтади.

Кейин партия ва қамлақат раҳбарлари минбарга кўтарилишди. Москва қорнизони бўлинмалари Мавзолей олдида қашқам қашлаб ўтишди, қамолётлар қасф қортиб қушишди. И. В. Сталинга сўнгги қор ҳурмат-эҳтиром қўрсатилди.

Дафн маросими аниқ белгиланган соат-у минутда тугатилди. Хамма ўз жойига жўнаб кетди, биз ҳам Тошкентга қараб учдик. Бир неча кундан кейин яна Москвага қайтиб келдик, аввал КПСС МК Пленуми, кейин СССР Олий Кенгашининг сессияси бўлди, уларда партия ва Вазирлар Кенгаши олий идоралари тузилишидаги ўзгаришлар, рахбар арбобларнинг янги вазифаларга тайинланиши расмийлаштирилди, бу тадбир Сталин хали ҳаётлигида чиқарилган фавқулодда қўшма мажлисда олдиндан келишиб олинганди.

Ярим йилдан ортиқ муддат партия МК Биринчи котибсиз ишлади, 1953 йилнинг 3—7 сентябрида КПСС МК Пленуми бўлиб ўтди, унда Н. С. Хрущевнинг «Мамлакат кишлок хўжалигини янада ривожлантириш тадбирлари тўғрисида»ги маърузасини муҳокама қилишди. Ўша Пленумнинг ўзида Г. М. Маленков таклифи билан Никита Сергеевич МК нинг Биринчи котиби қилиб сайланди. Биз ҳаммамиз унга бир огиздан овоз бердик, чунки у ўтган ойларда Берияни лавозимидан бўшатиб, жиний жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарорни қабул қилишда, қатъон қилинган 37 врач ва Ленинград рахбарларининг ишини қайта қўриб чиқишда ҳамда уларни оқлашда муҳим роль ўйнаб анча танилиб қолганди.

Хрущевнинг юқори лавозимни эгаллаши яна Леонид Ильичга йўл очиқ берди. Улар илгаридан яхши таниш эдилар. Никита Сергеевич уруш тамом бўлганидан кейин Запорожье вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби, 1947 йил ноябрдан Днепропетровск вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган Л. И. Брежневнинг қўтарилишига қўмақлашди. 1950 йилда Молдавия партия ташкилотини мустақамлаш зарурати тугилганда, Никита Сергеевич Л. М. Кагановичнинг қўллаб-қувватлаши билан Брежневнинг номзодини Сталинга таклиф қилди. Шундан сўнг, партия XIX съезди тугагач бўлган МК Пленумида (1952 йилнинг октябри) у МК котиби ва КПСС МК Президиуми аъзолигига номзод этиб сайланди. Лекин у партия Марказий Қўмитасида 4 ойдан сал кўпроқ ишлади. Н. С. Хрущев ҳокимиятга келиши билан Л. И. Брежнев сиёсий таржимаи ҳолининг янги босқичи бошланди.

Никита Сергеевич МКнинг Биринчи котиби бўлиши биланок кишлок хўжалигига алоҳида эътибор берди. Катъиятли ва тиниб-тинчимас бу одам мамлакатда бир зарб билан озик-овқат муаммосини ҳал этиш воситасини излай бошлади. У шу мақсадда олимлар билан бирга жумҳуриятлар, ўлкалар, вилоятларни айланиб чиқди, дехконлар билан маслаҳатлашди, чет эл мамлакатларининг тажрибасини ўрганди, ахйир маккажўхориға қаттиқ ёпишиб олди. Совет ҳукуматининг меҳмони сифатида Москвага келган машҳур америкалик фермер Гарст Н. С. Хрущев билан қилган суҳбатларида маккажўхорининг афзал томонларини роса мактади, ундан неча-неча миллион сўм фойда қўрганини гапириб, Никита Сергеевични лол қолдирди. Ажойиб украин бугдойидан мўл-кўл ҳосил етиштирган, миришқор галлакор, халқ академиги Александр Гиталовни «маккажўхори илмини» ўрганиб келгин, деб Гарс фермасига жўнатди. Орадан кўп вақт ўтмай бу экинни ҳамма жойда эка бошлашди. Ўрта Осиёда маҳаллий иқлим, тупроқ, сув шароитларидан қилиб чиқиб, асрлар давомида бу ўсимлиқнинг турли навларини экиб қилишганлигига қарамай, маккажўхорини пахта билан алмашлаб экиш системасини мажбуран қиритишди. Маккажўхори факат «дала маликаси» бўлибгина қолмай, шунингдек Кремлда, Георгий ёки Екатерина залларида ўтказиладиган махсус зиёфатларда дастурхонга тансиқ таом сифатида тортиладиган бўлди. Унинг фазилатларини қўққа қўтариб макташ, имкони борича Никита Сергеевичга ҳушмад қилиш расм бўлиб қолди.

Бирок маккажўхориға муккасидан кетган Никита Сергеевич битта жўхори билан халкни, мамлакатни тўйдириб бўлмаслигини тушунарди. Энди у кўриққа кўл урди. У Россия Федерацияси ва Козогистоннинг чўл вилоятларини айланиб келди, ВАСХНИЛ олимлари билан неча бор суҳбатлашди, кўриқ галла етиштиришнинг реал ва кудратли манбаи эканлигига ишонч ҳосил қилди. У ўз таклифлари, ҳисоб-китобларини тайёрлаб, мутахассислар билан бир неча бор муҳокама қилиб, сўнг МК Пленумига олиб чиқди. Унинг докладыни эшитиб бўлгач, муҳокамада биринчи бўлиб Климент Ефремович гапирди. У докладни танқид қилар экан, шундай деди: «Ўзингиз кўриб турибсиз, факат қишлоқлар, туманлар эмас, ҳатто Марказий Россиянинг бутун бошли вилоятлари қанчалик оғир, ҳароб аҳволда. Одамлар иш ва нон излаб тугилиб ўсган жойларини ташлаб кетмоқдалар, халқ турмушини яхшилаш учун бирор жиддий иш қилинган йўқ. Аҳволни яхшилаб ўрганиб, тадбир-чоралар кўриш ўрнига сен кўриқни гапириб ўтирибсан, халқ пулларини бекорга совурмоқчимисан?» Қизгин тортишувлар узок давом этди. Вячеслав Михайлович Молотов лўқма ташлади: «У (Хрущев) кўриқ деб бошига бир балони орттиради».

Нихоят, қарор қабул қилиндию кўриққа ҳужум бошланди. Кўп вилоятларда раҳбар кадрлар янгиланди, Козогистонни мустаҳкамлаш учун у ерга бирданига КПСС МКнинг собиқ икки қотиби юборилди. П. К. Пономаренко Козогистон Компартияси МКнинг биринчи, Л. И. Брежнев эса иккинчи қотиби қилиб сайланди. Бунда иш манфаатларидан эмас, балки кўпроқ шахсий фикр-мулоҳазалардан қилиб чиқилди. Гап шундаки, Никита Сергеевич Пантелеймон Кондратьевични унчалик ёқтирмасди, иккови ҳам МК қотиби бўлганларида бир-бирларини ёмон кўриб қолишганди. Никита Сергеевич бу одамни Олмаотага жўнатишга қарор қиларкан, афтидан, уни пойтахтдан узокроқда ушлаб турмоқчи эди, эҳтимол, Пономаренко ўз сиёсий таржимаи ҳолини Козогистон чўлларида тугатади, деб умид қилган бўлса ҳам керак. Брежнев эса ўз одами, унга содиқ, у биринчига кўз-қулоқ бўлибгина қолмай, кўриқ билан ҳам шугулланади. Худди ўйлаганидай бўлди. 1954 йилнинг февралда Козогистон Компартияси МКнинг биринчи қотиби қилиб сайланган Пантелеймон Кондратьевич 1955 йилнинг августда бу вазифасидан озод қилинди. Унинг ўрнини Л. И. Брежнев эгаллади.

Леонид Ильич атиги 5 ой ишлагандан кейин, XX съездда (1956 йил, февраль) Никита Сергеевичнинг кўриқ ерларни ўзлаштириш борасидаги узокни кўзловчи, доно сиёсатининг ажойиб натижалари тўғрисида тўлиб-тошиб гапирди, бу ерларда жуда кўп галла, бошқа маҳсулотлар етиштирилаётганлиги, ҳаражатлар ўзини оқлаганлигини, энди мамлакат галла билан тўла-тўқис таъминланишини, қорвачилиқни кўтариш учун шарт-шароитлар яратилишини маълум қилганида эса гулдурас қарсақлар янгради. 1956 йилнинг 27 февралда МК ташкилий масалаларни кўрган Пленумда у, энди иккинчи марта МК қотиби ва КПСС МК Президиуми аъзолигига номзод қилиб сайланди. Кейинроқ эса, МК июль (1957 й.) Пленумида Л. И. Брежнев КПСС МК Президиумининг аъзоси бўлди. Буни ҳеч қим қутмагани, чунки Президиумдагиларнинг кўплари, унинг сиёсий мартабаси тугади, деб ўйлашганди. Маленков, Каганович, Молотов гуруҳининг Хрущевга ва КПСС XX съезди йўл-йўриқларига қарши чиқишлари матбуотда эълон қилина бошланган эди. МК Президиумининг биринчи мажлисида бошқалар қаторида Л. И. Брежнев ҳам сўз олиб, Хрущевни ҳимоя қила бошлаган ҳам эдики, Каганович унинг гапини ҳақоратомуз сўзлар билан шартта бўлди. Леонид Ильич эътироз билдириш у ёқда турсин, чўққ этолмай жойига ўтирди. Тушлиқдан кейин у мажлисга қелмади, тоби қочиб қолибди, дейишди. Шу-шу Президиум мажлисининг охиригача қатнашмади. Ёдимда,

мунозаранинг сўнги кунида Н. С. Хрущев, М. А. Суслов, Г. К. Жуков, Е. Фурцева ва камина Н. С. Хрущевнинг хонасида кечаси алламахалгача ўтириб, пленумни тайёрлаш тўғрисида бош котирдик, Никита Сергеевич, Брежневнинг хулкидан газабланиб, уни кўркок, тутуруксиз, деб атади. МК аъзоларидан бир гурухи маршал И. С. Конев бошчилигида, Президиумнинг охириги мажлисида уларнинг тазйики остида МК Пленумини чакириш тўғрисида гаплашиб олингандан кейин бўлган мажлисда раисликни яна Н. С. Хрущев ўз кўлига олганида (бунгача Н. А. Булганин раислик қилганди) Никита Сергеевичга хат узатишди. У хатга кўз югуртириб чиккач, ўтирганларга ўкиб берди. Хат Брежневдан бўлиб, унда МК Президиуми мажлисларида катнашолмаганимга ўкинаман, Никита Сергеевични ва унинг сиёсатини тўла қўллаб-қувватлайман, гурухбозларни каттик жазолаш керак, деганди, Никита Сергеевични табриклаганди.

Мана шу кичкина хат Леонид Ильич такдирида катта роль ўйнади — Никита Сергеевичнинг кайфиятини ўзгартириб юборди, унга бўлган илгариги муносабатини тиклади ва Пленумда КПСС МК Президиуми аъзоси қилиб сайланди.

МК котиблари ўртасида вазифаларнинг тақсимланишига мувофик Л. И. Брежнев саноат, қурилиш, муҳофаа масалалари билан шугулланарди. Армияни қурулларнинг энг янги турлари билан қуруллантериш ва космик даврни очишда мамлакатимиз эришган буюк ютуқларни бутун олам ўшандаёқ тан олган эди.

Сталин, Трумэн ва Черчилль ўрталарида Потсдамда бўлиб ўтган, кўпчиликка маълум суҳбатдан кейин жуда қисқа муддатда СССРда атом, водород, ракета саноати яратилди. Совет давлатининг қудрати мустаҳкамланди. Бу тармоқлардаги ишлар тахминан қуйидагича шаклларда амалга оширилди. Қудратли илмий-назарий фронт яратилиб, унга Ватанимизнинг энг зўр олимлари жалб этилганди, уларга инсоният тафаккури даҳолари «Уч К» — Курчатов, Королёв, Келдишлар раҳбарлик қиларди. МКдаги учрашувларнинг бирида академиклар Сахаров билан Ландауни кўргандим. Бу учрашув ҳақида батафсил гапирмай ўтолмайман.

Ядро физикасидан беҳабар бўлган — менда Андрей Дмитриевич тўғрисидаги биринчи таассурот унутилмас бўлиб қолди. У кўринишдан — оддий, котма одам, ташки қиёфаси киши эътиборини тортмасди. Кўп гапирмас ҳам эди. Одамларни диққат бўлган тинглаб, ўша захоти жавоб беришга ҳаракат қиларди. Хайрон қоларли томони бошқа эди. Уни беҳудага водород бомба яратиш назариясининг асосчиларидан ҳисоблашмас эди. Лекин у ўша пайтдаёқ ўзи яратган нарсасига кескин ва асосли равишда қарши чиқди. Ядро қурули устидан ҳукуматдан ҳоли бўлган жамоат назорати ўрнатишни талаб қилди. У ўзининг илмий фаолиятига нисбатан, демократия, инсон ҳуқуқлари, чинакам инсонпарварлик тўғрисида кўп гапирди. Чорак асрдан сўнг мен уни халқ депутатлари съездида телевизор орқали тинглаб, у ўз эътиқодларига содиқ қолганлигига ишонч ҳосил қилдим. Биринчи марта эса бу кишининг ўз йўлидан қайтмаслиги, изчиллиги, инсонпарварлиги мени қойил қолдирган эди. У бизнинг хотирамизда шундай бўлиб қолди.

Совет олимлари, инженер-техник ходимларининг таланти ва бутун совет халқи қўллаб-қувватлаган ишчилар синфининг қаҳрамонона меҳнати билан мамлакатимиз қурулларнинг янги турлари нисбатида туб ўзгаришларга эришди. Ғарбнинг бу воситалардаги афзаллигини йўққа чиқарди. НАТО ва Варшава битими ҳарбий-стратегик имко-ниятларида тенгликка эришилди. Бунда бутун партия, бутун халқнинг хизмати бор. Бусиз ядро қуруллари қисқараётган ва биз совуқ уруш тамом бўлаётганлиги ҳақида гапирётган ҳозирги даврдаги халқаро ҳаётдаги катта ўзгаришларнинг бўлиши мумкин эмас эди.

Ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш ва синашга бевосита вазирлар Ванников, Славский, маршал Неделин раҳбарлик қилишарди. Ҳукумат органларининг бу соҳадаги бутун фаолияти билан Завенягин, КПСС МКда эса Л. И. Брежнев шугулланарди.

Бу ишга алоқадор одамларнинг ҳаммаси ўшанда партия ва давлат бўғинларида, махсус конструкторлик бюрolariда, лабораторияларда, заводларда, полигонларда, шахталарда канчалик зўр бериб меҳнат қилинганини яхши эслашади. Масалан, инсонни космосга ўқитишни ташкил этиш масаласи амалий тарзда қўйилганда олий раҳбариятда бу масаланинг ҳамма томонлари батафсил, атрофлича, иқир-чиқиригача ўрганилди. Мутахассис ва ташкилотчилар билан деярли ҳар қуни учрашардик. Космонавт ва техни-қанинг бешикаст ўқиб, қайтиб тушишига тўла ишонч ҳосил қилинганидан кейингина бу ишга руҳсат берилди.

1961 йил 12 апрель воқеасини кўрганлар, тарихда биринчи марта совет қишисининг космосга ўқиши ва Юрий Гагариннинг она ер бағрига эсон-омон қайтиб қелишининг шохиди бўлганлар бу ҳаяжонли қунарни ҳеч қачон унутмайдилар. Президиумнинг бутун састави, мосқвалиқларнинг деярли ҳаммаси, шунингдек, пойтахт меҳмонлари аэропортга, қўчалар ва майдонларга, ўйларнинг томларига, балқонларга қикишиб, севинқлари иқларига сиграмай, Гагарин билан ўқрашувни сабрсизлиқ билан қутишарди. Юра самолётдан қикиб, қўлини қўтариб ҳаммани олқишлаганида, сўнгра пастга тушиб, пойандоздан шахдам қадамлар билан юриб (ботинқасининг ипи ечилиб кетганига қа-рамай) минбар олдиға қелганидағи вазиятни ҳечам таърифлаб-тавсифлаб бўлмайдди. У Президиум аъзолари олдиға қелиб, ўқишнинг муваффақиятли яқунлангани тўғрисида рапорт берди. Шу пайт ҳамма уни бағриға босиб, ўпа бошлади. Кейин эскорт аэро-портдан Қизил майдонга қараб йўл олди. Мосқвалиқларнинг айтишича, пойтахт қўчала-рида одам ҳеч қачон бунқалиқ қўп бўлган эмас, бутун шахар ақли Ю. Гагаринни олқишлаш ўқун оёққа турганди.

Ўша қуни қечқурун инсоннинг космосга биринчи бор ўқиши шарафиға Қремлнинг ҳамма залларида тантанали қабул маросими мўлжалланган эди. Ҳамма ташқилий тадбирлар қозда олдиндан белгилаб қикилганди, қимнинг нима қилиши қўрсатилганди. Шунға қелишилгандики, Гагарин қўриниши билан Қремль саройининг асосий эшиғи зинаси олдида унға биринчи бўлиб Никита Сергеевич пешвоз қикади, кейин бошқа қонаға тўпланишган Президиум аъзолари қўшилишиб бирғалиқда юқориға қўтарилишади. Леқин бундай бўлмади; орқестрнинг тантанали марши янграб, Президиум аъзолари ён томондағи қонадан қикишға бериладиган қабарни сабрсизлиқ билан қутиб туришди. Бу қабарни бизға залда турган Брежнев етқизиши қерак эди. Леқин ундай бўлмади. Унинг ўрниға олдимизға Малин қелиб Никита Сергеевич билан Гагарин Георгий залида қутиб туришибди, деди. Биз сездирмасдан бошқа томондан қиришға мажбур бўлдик, залда аллақачон тантанали ўқрашув бошланган, ҳамма уларни табриқлашарди, орқестр эса Глинқанинг «Славься» қахрамонлиқ симфониясини қаларди. Қабул жуда қиройли ўтди.

Эртасиға Президиум мажлисида Никита Сергеевич нега ишни қелишилғандай қилмадинқлар — Президиум аъзолари залға мен ва Гагарин билан бирға қўтарилишмади, деб бироз танбех берди, қатто «дарғазаб» бўлди. Қимдир бизға қабар қилишмади, деди. Никита Сергеевич Леонид Ильичға мурожаат қилди: «Бу сизға топширилганди-ю». Брежнев бошини эғганича, «қа, айб менда», деди. Қиёфаларидан сезилмаса-да, леқин улар ички бир қониқиш ҳосил қилганлиқлари билиниб турарди.

Ахир, жуда муҳим бир лаҳза — Хрущев билан Гагарин — икковлари фанфара садолари ва гулдурос карсақлар остида Кремлнинг гилам пойандоз солинган зинасидан тантанавор кўтарилиши тарихга кириб қоладиган бўлди. Брежневнинг бу хизматини Хрущев хойнахой муносиб баҳолаша керак.

Шунда Никита Сергеевич, вақти келганда, айнан шу одам уни каттик, айтиш мумкинки, раҳмсизларча жазолаб, улкан мамлакатнинг тепасига ўзи чиқишини ўйлаганмикин? Дарвоқе, Л. Н. Брежневни биринчи ўринга чиқариб қўйган октябрь (1964 йил) Пленуми ташкилотчилари бу одамнинг фазилатларини ҳам, камчиликлари ва заиф томонларини ҳам яхши билишарди. Мустасно эмаски, бу одамни кўтарганлар, у бизнинг етовимизга юради, истакларимизнинг итоатгўй ижросини бўлади, биз эса унинг мавқеидан фойдаланиб, ўзимиз ҳамма ишни бошқариб, раҳбарлик қиламиз, деб ўйлаган бўлишлари ҳам мумкин. Лекин бу мўлжал хато бўлиб чиқди ва нафакат уларга, балки партияга, мамлакатга, халққа кимматга тушди.

Л. И. Брежневни МКнинг Биринчи қотиби қилиб сайлаганларида мен Центросоюзда ишлардим. Кейин эса узок вақт дипломатия соҳасида—Сурия Араб Жумҳуриясида элчи бўлиб ишладим. Табиийки, жуда кам учрашардик, шунинг учун ҳам унинг кейинги йиллардаги ҳаёти ва фаолияти тўғрисида батафсил гапиролмайман, Шу боисдан, ташкилот сиёсат, миллий муносабатларнинг у билан мулоқот пайтларида кўтарилган айрим томонлари, ундаги характернинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида қисқача тўхталмоқчиман.

А. А. Громико Кремлнинг катта Съездлар саройида беш минг тингловчи олдида қилган бир маърузасида шундай деганди: «Леонид Ильич, айтишим мумкинки, ташкилот сиёсатини моҳирона олиб боради» (Гулдурос карсақлар). Мен бу ҳушомадни тинглаб, халқаро ишлардаги ақидапарастлик, маънавийлик, улардан дипломатияда фойдаланиш қандай ҳушомад оқибатларга олиб қилиши мумкинлиги тўғрисида ўйладим. Йўқ, мен ҳозир мода бўлганидек, ўтган йилларда қилинган ҳамма ишларга қизик тортиб юбормоқчи эмасман. Совет раҳбарияти ва ташкилот сиёсат қадрларининг гайрат-шижоати туфайли, ҳар томонлама чора-тадбирларни қидам билан амалга ошириб бориб, АҚШ ва СССР давлат раҳбарларининг Венадаги учрашуви ҳамда Хавфсизлик юзасидан Хельсинкидаги Кенгашнинг ўтказилишига муваффақ бўлинди. Венадаги битимга Брежнев ҳам имзо қилди. Хельсинки анжуманининг якуновчи ақти тагида 35 давлат ва ҳукумат раҳбарлари, шу жумладан, Леонид Ильичнинг ҳам имзоси бор. Бу ҳужжатлар тарихга қирди ва ўзининг муҳим аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Айни пайтда шуни ҳам қайд этиш керакки, Брежнев раҳбариятининг бюрократларча муносабати бизнинг ташкилот сиёсатимизга, жумладан яқин Шарққа салбий таъсир қўрсатди. Маълумки, бутун Шарқ аҳолиси Улуг Октябр социалистик инқилоби қалабасини зўр қувонч билан қарши олган эди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки қўнларида, Антанта давлатлари ва ички ақсилқилобий қўнлар большевизм ҳамда Совет ҳокимиятини йўқ қилиб ташлаш ниятида қўнли қўзғолонни авж олдиришган бир пайтда, Шарқ мамлакатлари Советлар жумҳурияси билан бирин-кетин дипломатик алоқаларни ўрната бошладилар.

Афсуски, бир неча йилдан сўнг мустанлақчи давлатлар Совет давлатининг Шарқ мамлакатлари билан яқинлашувини қўнлаб, бу қараённинг олдини олишга муваффақ бўлишди.

Герман фашизми ва япон милитаризмининг тор-мор қилиниши, Совет Иттифоқи хал

килувчи роль ўйнаган иккинчи жаҳон урушининг голибона тугатилиши дунё сиёсий харитасидаги кучлар нисбатини тубдан ўзгартириб юборди, мустанлакачи давлатларга қарам бўлган ўнлаб халқлар ажнабийлар ҳукмронлигидан қутулишиб, ўз нигоҳларини СССР томонга қарата бошладилар, Совет Иттифоқи уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлади.

Ёш мустанқил давлатлар билан СССР ўртасида яқинлашувнинг янги босқичи бошланди. Шарқ Москва, КПСС Марказий Қўмитаси, СССР Олий Қенгаши Президиуми, ҳукумат ва бошқа органларнинг диққат марказида бўлди, барча соҳаларда, турли шаклларда ҳамкорлик қенг қулоқ ёйди. Нигоҳни Шарққа қаратиш борасида қўп ишлар қилинди, бунга Патрис Лумумба номидаги дорилфунун ташқил этилганлиги? дастлабки қосмик кемага «Шарқ» номи берилганлиги ва бошқа тадбирлар мисол бўла олади.

Ўша йилларда Совет Иттифоқининг Яқин Шарқ билан алоқасини тобора мустанқам-лашда ва қенгайтиришда олий давлат арбобларининг ўзаро визитлари, бу муносабатларнинг инсонпарварлик, тенг ҳуқуқли характери, СССРнинг бу қитъанинг эзилган ва ҳўрланган халқларига ҳурмат билан муносабатда бўлганлиги муҳим роль ўйнади.

Мисол тариқасида, 50-йилларнинг ўрталарида КПСС МҚининг ўша вақтдаги қотиби ва ташқи ишлар вазири Д. Т. Шепиловнинг Қоҳирага борганлигини айтиш мумкин. Унинг советларнинг Яқин Шарқдаги сиёсатини ошқора, аниқ ва равшан баён қилиб берганлиги бу регион халқларининг СССРга бўлган меҳрини, ҳайрихоҳлигини яна ҳам ошириб юборди.

Шу билан бирга, Шарққа оид сиёсатнинг айрим жиҳатларида ақидапарастлик ва мазҳабчилиқ аломатлари қўрина бошлади, юқори мансабли баъзи бир арбоблар марксча-ленинча таълимотни тор, субъектив тушуниши дипломатиямиз имқониятларини чеклаб қўя бошлади.

Мана, масалан, араб давлатларини олайлиқ. Айрим мафқурачиларимиз ва олимларимиз кабинетда ўтириб олишиб, уларни бир неча гуруҳларга бўлиб чиқишди. Подшолиқ тузумидаги мамлакатларни консерватив ёки реакцион давлатлар деб аташди, жумҳурият тузуми ўрнатилган мамлакатларни социалистик йўналишдаги ёки социализм йўлидан бораётган давлатлар қаторига қўишди. Ташқи сиёсатни мана шу схема асосида олиб боришди.

Яхши шарт-шароитлар бўлгани қолда ақидапарастлик, мазҳабчилиқ йўлидан бориб, фаолиятимиз доирасини ўзимиз чеклаб қўйдик, подшолиқ тузумидаги давлатларни, умуман ҳар қандай давлатларни, улар қандай бўлса шундайлигича қабул қилиш ва ўша давлатлар билан уларнинг қатта ёки қичиклигидан, ички тузуми қандайлигидан қатъи назар, муносабатларни тенг ҳуқуқлилиқ асосида ўрнатиш ўрнига, дипломатиямиз жуда қамдан-қам ташаббус қўрсатарди, у ёки бу мамлакат дўстлик қўлини узатқудай бўлса баъзида эътиборсиз қолдириларди, қўллаб-қувватланмас эди.

Араблар (Миср, Сурия, Йордания) навбатдаги урушда (1967 йил, июнь) ўз ҳудудларининг яна бир қисмидан маҳрум бўлдилар, қанчадан-қанча инсон қучлари ва моддий бойлиқларидан ажралдилар. Уруш тугаганидан бир ой ўтгач, бизларни — таниқли шарқшунос, журналист Павел Демченко ва бошқа ўртоқларни жойлардаги аҳвол билан танишиш, одамларнинг қайфиятини билиш, мамлакат раҳбарлари билан учраиш мақсадида Сурияга юборишди. Суриянинг ўша пайтдаги президенти Атаси, бош вақир Хлефави, ПАСВ (Араб Социалистик Ўйқониш партияси) иккинчи қотиби Жақид, мудофа вазири Х. Асад, ташқи ишлар вазири Маҳус, Сурия Қомпартияси раҳбарлари Богдош ва

Файсал, харбий бошлиқлар, рухонийлар, турли сиёсий партиялар ва Фаластин озодлик ҳаракати йўлбошчилари билан бўлган суҳбатлар натижалари, шунингдек жанг майдонларида ва Кунейтр шаҳрида кўрган-кечирганларимиз тўғрисида КПСС МҚига батафсил маълумот бердик. «Правда» газетасида мақола эълон қилдик.

Москвада Совет — Сурия дўстлиги җамияти тузилди. САЖ билан ҳамкорликни янада чуқурлаштириш ва кенгайтириш юзасидан кенг қарор қабул қилинди.

Шуни айтиш керакки, бутун диққат-эътиборни җумҳурият режимларига қаратиб, уларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатдик, қўллаб-қувватладик. Бунга Асувон ва Фирот гидротехника комплекслари, металлургия ва машинасозлик заводлари, портлар, йўллар, давлат хўжалиқлари, сугориш иншоотлари, электростанциялар, ўқув юртлари, шифохоналар ва бошқа объектлар қурилишини мисол қилиб келтириш мумкин. Буларнинг ҳаммаси Совет Иттифокининг бу минтақадаги қўшилмаслик ҳаракатидаги ва жаҳон майдонидаги обрў-эътиборини, довруғини ошириб юборди.

Гарбда баъзи бировлар ўшанда, ҳозир ҳам 1973 йил октябридаги араблар билан Исроил ўртасидаги уруш учун айбни маълум даражада СССРга тўнқамокчи бўлишади. Бунинг учун ҳеч қандай асос йўқ. Ақсинча, Совет Иттифоқи харбий низонинг олдини олиш учун кўп ҳаракат қилди. 1973 йилнинг бошларида президент Асаднинг ПАСВ, ҳукумат ва Миллий фронтнинг бошқа аъзолари билан бирга Москвага келиш истаги борлигини элчихонамизга маълум қилишди. Табиийки, бу хабарни ўша захотиёқ етказдик ва ижобий җавоб олдик. Кремлда Совет раҳбарлари билан бўлган суҳбатда Х. Асад Сурия ва Мисрдаги разведка ва бошқа хабарларга қараганда Исроил ўз қўшинларини чегарага яқин жойга тўплаётганини, ҳужумга зўр бериб тайёргарлик кўраётганини, шу кунларда уруш бошланиб кетиши мумкинлигини айтди.

Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин янги қуроли тўқнашувга ҳечам йўл қўймаслик, Исроилнинг ҳужум қилишга баҳона топмаслиги учун қўлдан келган ҳамма ишни қилиш зарурлигини қатъий тайинлаб, Совет Иттифоқи араб-исроил урушига мутлақо қарши эканлигини таъкидладилар. Ўзаро бир фикрга келишди. Сурия делегацияси Москвадан Дамашққа қўнмай, тўппа-тўғри Кохирага учиб кетди. Асад бу ерда Садат билан юзма-юз учрашиб, батафсил гаплашди. Совет раҳбарлари бундай шароитда АҚШ президентидан Исроилга маълум маънода таъсир кўрсатишни илтимос қилган бўлишлари мумкин. Бироқ воқеаларнинг бориши бошқача тус олди. Ўша йилнинг 6 октябрида, кечаси алламаҳалда президент Асаднинг совет элчисини кўрмокчи эканлигини маълум қилишди. Кечаси биз элчихона маслаҳатчиси Султонов билан бирга президент ёрдамчиси ҳамроҳлигида унинг квартираси ёнидан ўтиб, ташландик бир бокка қирдик. Ёрдамчи қўл фонари билан йўлимизни ёритиб борарди, қоронғуда яширин зинадан чуқур бир ертўлага тушдик. Бу ер остидаги катта бир иншоот эди. Йўлакдан бир неча қадам юрдик, ён томондаги хонадан харбий формада президент Асад чиқиб, биз томон кела бошлади. Қўшни хоналарда қарийб ҳамма етакчи харбий бошлиқлар тўпланишганди.

Маълум бўлдики, бу олий бош қўмондоннинг дала штаби экан, бу ерда иш қилиб кетганди. Биз бош қўмондон хонасига қирдик. У, Исроил Суриянинг аҳоли пунктларини ўққа тутат бошлаганини, авиацияси мамлакат осмонида учиб юрганини, бомбардимон қилаётганини, чегарада жанговар ҳаракатлар бошланганини маълум қилди. Урушнинг олдини олиш мумкин бўлмасмикин, деган саволга у, ҳамма чора-тадбирларни ишлатиб кўрдим, натижаси бўлмади, деб җавоб қилди. Миср чегараларида жанглар кетяпти,

деди у сўзида давом этиб.

У харитадан икки томоннинг ҳам кучлари жойлашган пунктларни кўрсатди, харбий ҳаракатларнинг келгусида қандай ривожланиши мумкинлигини айтиб, бу сафар уруш узокка чўзилмайди, деди. Сўнгра у барча араб мамлакатларида, халқаро қўламда ички кучларни сафарбар этиш борасида кўрилатган тадбирлар тўғрисида гапирди. Совет томони янги, анча хавфли вазият юзага келганини ҳисобга олиб, битимда белгиланган ўз мажбуриятларини бажаришга тезроқ киришар, деб умид билдирди.

Биз бу ҳақда дарров марказга хабар килдик. Айтиш мумкинки, ўша кундан бошлаб Кремль билан президентнинг Дамашқдаги бункери ўртасида бевосита алоқа ўрнатилди. Мамлакатимиз битим доирасидаги ўз мажбуриятларини барча моддалар бўйича, биринчи навбатда иктисодиёт, харбий техникани етказиб бериш ва бошқа соҳалардаги мажбуриятларини беками-кўст изчил бажариб турди. Бизнинг маслаҳатчилар ва мута-хассисларнинг харбий ҳаракатларда иштирок этиши катъиян ман килинганди, улардан биронтаси уруш майдонида ҳалок бўлмади ва асирга тушмади. Бизнинг инженер-техника ходимларимиз ва малакали ишчиларимиз Сурия — Совет ҳамкорлиги объектларида виждонан, ҳалол меҳнат қилибгина қолмай, уларнинг ҳар бири фронтга кетган икки-уч суриялик ҳамкасбларининг ўрнида ҳам ишларди. Бир неча кун ичида совет хотин-қизлари, болалари самолёт ва теплоходларда Суриядан олиб чиқиб кетилди, битта одам ҳам шикаст емади. Элчихона, савдо ваколатхонаси ходимлари, иктисодий маслаҳатчилар, аташше ва бошқа ходимлар қазарма ҳолатига ўтиб, ҳаммалари бир жойда яшашди.

Совет ҳукумати жаҳон жамоатчилигининг диққат-эътиборини тортиш, БМТ хавфсизлик кенгаши орқали урушни тўхтатиш ва низони тинч йўл билан ҳал этиш учун дипломатик фаолиятни авж олдириб юборди. Оғир, машаққатли жанглар борар эди. Ис-роил самолётлари Совет маданий маркази, Сурия армиясининг бош штаби ва бошқа биноларни бевосита ракетадан ўққа тутгани учун бир неча совет кишиларидан жудо бўлди.

АҚШ билан биргаликда астойдил изланиш натижасида БМТ Хавфсизлик Кенгашида халқаро конференцияни чақириш тўғрисида қелишиб олинди. Сурия аскарлари ва офицерлари мардонавор жанг қилдилар. Лекин ўша кунлари Миср президенти Садат Синайдаги харбий ҳаракатларни сира қутилмаганда бирдан тўхтатиб, ўз иттифокдоши Сурияни Исроил билан яқкама-яқка қолдирди. Сурияда фавқуллодда оғир ва анча хавфли вазият юзага келди. Ироқ, Саудия Арабистони, Кувайт ва бошқа араб мамлакатларининг харбий ёрдами етарли эмас эди.

Ташки сиёсий кучлар ҳаракати билан уруш Дамашқ остонасида тўхтатилди. Исроил, Сурия, Миср, СССР, АҚШ ва БМТ вакиллари иштирокида ўтган Женева тинчлик конференцияси урушни тўхтатиш ва урушдан кейинги қелишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш шартларини расмийлаштиришга олиб қолдики, буни ҳамма зўр қониқиш билан қабул қилди. Шу муносабат билан СССР ташки ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Василий Васильевич Кузнецов бошлик совет дипломатларининг жуда катта ишини алоҳида таъкидлаб ўтишни истардим.

Лекин шу аснода Якин Шарқдаги сиёсий ва дипломатия соҳаларидаги жуда катта имкониятларимиздан нақадар бўш фойдаланаётганимиз маълум бўлиб қолди.

Бу ўринда аввало тўрт сабаб тўғрисида гапириш мумкин: Исроил билан дипломатик

алоқаларни узганлигимиз, подшолик тузумидаги давлатларга нисбатан мазҳабчилигимиз, кўпроқ шахсга таяниш, дипломатиямизнинг маънавий-психологик асослари. Бу омилларнинг ҳаммаси ўзаро боғлиқ, лекин шунга қарамай, уларни алоҳида-алоҳида, қисқача қараб чиқамиз.

Суриянинг атоқли сиёсий ва жамоат арбоблари арабларни, шу жумладан Сурияни бегараз ва қатъий қўллаб-қувватлагани учун Совет Иттифоқида миннатдорчилик билдириш билан бирга, СССРнинг Исроил билан алоқани узганлигига ачинишди. Шуниси қизиқки, келиб-келиб араблар афсусланишди. Бу сермулохазали одамлар, буюқ давлат икки томонга барабар таяниб иш кўрсагина воситачи ролини ўйнаши мумкинлигини, низолашган томонларга бир хилда муносабатда бўлган, уларнинг биронтаси таъсирига берилмаган тақдирдагина икки томонга ҳам таъсир кўрсата олишини яхши тушунардилар. Улар, Совет Иттифоқи Исроил билан бевосита алоқа ўрнатса, ўз сиёсатини қаттиқроқ ўтказиши мумкинлигига, исроилликлар билан музокараларда, алоқаларда арабларга бирон-бир зарар етказмаслигига, аксинча уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга астойдил ишонишарди.

Мен атоқли араб арбобларининг бу фикр-мулохазаларини маъқуллашимни Сурияга 1967 йилда биринчи бор борганимдан кейинроқ Л. И. Брежневга гапирганимда, у тўғридан-тўғри шундай жавоб қилди:

— Биласанми, мени сионистларга мойиллиги бор, арабларни, мусулмонларни ҳуш кўрмайди, деб айблай бошлашди. Ташки ишлар вазирлиги Исроил билан алоқани ўзиш тўғрисидаги қарор лойиҳасини тақдим этди, биз қабул қилдик...

Менга айтган гапи шу бўлди. Бизнинг бу масаладаги оғизчилигимиздан Гарб дипломатияси усталик билан фойдаланди. 1973 йил октябрь уруши қўнғарида, ҳамма ёқда дипломатик иш авж олиб кетган бир вақтда совет элчихонаси ходимларининг баъзида Киссенжерга хаваслари келарди. Громикога эса ачинишарди. Киссенжер бир кунда Кохира, Тель-Авив, Саудия Арабистонида бўлишга улгурарди, Дамашққа бир неча соатда келиб-кетарди. Андрей Андреевич эса ўзининг маҳобатли самолётида, улкан штати билан ўқиб келиб, вақтининг кўп қисмини шохона саройда ўтказарди, президент, ташки ишлар вазири билан учрашарди, бўлди-вассалом! Шунга бир қанча қўнғини сарфлаб, яна ўқиб кетарди.

Бизнинг элчихонамиз Женева конференциясидан араб-исроил низосини тинч йўл билан ҳал қилиш учунгина эмас, балки исроилликлар билан бевосита алоқа ўрнатиб, совет-исроил муносабатларини тиклаш ва ривожлантириш масалаларини қадам-бақа-дам муҳокама қилиш учун бир қўлай восита сифатида фойдаланишни қатъий тақлиф этди. Андрей Андреевич Женевада Исроилнинг ўша пайтдаги ташки ишлар вазири Эбон билан умумий музокаралардагина учрашиб қолмай, бир неча бор яққам-яққам суҳбатлашган ҳам эди. Назаримда, Женевада араб-исроил низосини тинч йўл билан ҳал этишга эришибгина қолмай, шунингдек, совет-исроил муносабатларини яхшилаш, уларни қўнғайтириш учун ҳам йўл очилганди, зеро ўша шароитларда араблардан биронтаси бунга эътироз билдирмасди.

Афсуски, имкониятдан фойдаланилмади, бу иш яна тўхтаб қолди. Қўнғуки, фронт яқинидаги араб давлатларининг бошлиқлари Исроилнинг расмий қишилари билан учрашдилар, биргаликда Женева конференциясида қатнашдилар. Президент Садат эса Миср билан Исроил ўртасида олий даражада икки томонлама алоқа ўрнатишга қиришди, музокаралар давомида бир-бирларини тушунишиб, айрим муҳим масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишди.

Сурияда мен дипломатия корпусининг дуайени эдим. Совет Иттифокининг Исроилдаги манфаатларини Тель-Авивдаги Финляндия элчиси химоя қиларди. У Дамашка бир неча бор келиб, Исроилда фақат коммунистлар ёки босиб олинган ҳудудлардаги арабларгина эмас, шунингдек, жуда кўп яҳудийлар ҳам совет-исроил муносабатларининг тикланишини хошлашларини менга гапириб берганди.

Ўшанда подшолик тузумидаги ҳамма мамлакатлар (Саудия Арабистони, Бахрейн ва бошқа айрим мамлакатлардан ташқари) билан биз дипломатик муносабатлар ўрнатгандик, у юртларда элчихоналар барпо этилганди, малакали дипломатлар ишларди. Лекин ишлар зарур қўламда олиб борилмасдики, бу эса советларга қарши қучларга жуда кўл келарди.

Шахсга сизинишни қоралаган ҳолда, айниқса Шарқда шахс ролига етарлича баҳо бермаслик мумкин эмас, албатта. Лекин агар ана шу шахс орқасидаги, у президентми, бош вазирми ёки бирон бир партиянинг йўлбошчисими, барибир, халқни — ишчилар, фаллохлар, зиёлиларни етарли даражада қўрмаслик, бу ёмон. Бунда позициямиз мустаҳкам бўлмайди. Аксинча, жамиятнинг ҳамма табақалари СССР сиёсатини, амалий фаолиятини билишса, уни қадрлашса, юқорида шахсларнинг алмашилиши нима деб аталмасин — инқилобми, мустаҳкамлашми, тўнтарилишми, фитнами, барибир улар биз билан алоқани узмаганлар, давлат тепасига келган янги бошликлар Совет Иттифоқи билан ҳамкорликни давом эттирганлар. Жумладан, Жазоирда, Сурияда, Ироқда, Жану-бий Яман ва бошқа давлатларда шундай бўлди.

Ўшанда Судан билан Мисрда бунинг акси бўлди. Эсимда, мустақил Суданнинг биринчи президенти генерал Аббудни Москвада жуда яхши кутиб олишди, ҳар томонлама ҳамкорлик тўғрисида келишиб олинди, ёш давлатга очик қўнгиллилик, бағри кенглик билан ёрдам қўлини узатдик. Президент сокчиларининг бошлиғи Нумейри бир кечада тўнтариш қилиб, ўзи президент бўлиб олганидан кейин, ҳамма нарсга ўзгариб кетди. Ёки Мисрни эслайлик. Араб халқининг буюк фарзанди, доно раҳбар Жамол Абдул Носир халқни оёққа турғизиб, унга раҳнамо бўлиб, миллий инқилобни амалга оширди. У Совет Иттифоқи билан ҳар томонлама ҳалол, тўғри муносабат ўрнатди, ҳукуматимиз уни қўллаб-қувватлади, ҳамма соҳаларда ҳамкорлик кенг қулоқ ёйди.

Рўзномалардан Носирга Совет Иттифоқи Каҳрамони унвони берилганини ўқиганимдан кейин, ўша заҳоти Совет раҳбарлари билан бўлган суҳбатда бу иш чакки бўпти, дедим. Носирнинг Совет Олтин юлдузини бирон марта такмагани ҳам бежиз эмас.

Мисрликлардан баъзилари Москвада менга Совет Иттифокининг Мисрда самимий муносабати биз арабларда ҳеч қандай шубҳа тугдирмайди, Носир ҳам СССР билан бажонидил ҳамкорлик қилади, деб гапиришарди. Лекин бошқа мамлакатлардагина эмас, балки Мисрнинг ўзида ҳам душманлар, ичи қора одамлар оз эмасди. Улар бу фактдан Носирнинг обрўсини тўқиш учун фойдаланишга, у Олтин юлдуз учун Совет Иттифоқига сотилди, деган игво гапларни тарқатишга уринишди. Баъзи бировлар, Шарқнинг айрим ёш йўлбошчиларини «мана шундай йўл билан қўлга оляписизлар», деб бизларга ҳам айб қўйишди, Афсуски, Носир тўсатдан вафот этди. Унинг ўрнига Садат келди. У қиска муддат ичида ҳамма нарсани ўзгартириб юборди, мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатни энг паст даражага тушириб қўйди.

Нихоят, Шарққа оид сиёсатимизнинг маънавий-психологик асослари хусусида гапирмоқчиман. Асрлар давомида мустамлакачилар томонидан эзилиб, ҳўрланиб,

таланиб келинган мустамлака мамлакатлари халклари тенглилик, яхши муносабат, инсоний кадр-кимматни эътироф этиш; кўхна тарихи, бой маданияти, маънавий оламини кадрлаш туйғусини айниқса чуқур хис этадилар... Шунинг учун сал бўлсаям назар-писанд килмаслик, майда-чуйда нарсаларда ўз устунлигини кўрсатиш ёки жиндек танбех ҳам, турмуш тарзини, таомларини, урф-одатларини менсимаслик ҳам уларнинг иззат-нафсига тегади, огир ботади.

Шу ўринда бир факт келтираманки, бу менсимасликнинг жиндек кўриниши ҳам кандай хатарли оқибатларга олиб келишини кўрсатади. 1974 йилда Суриянинг пре-зиденти Асад бошчилигидаги партия-давлат делегацияси Москвага келди. Биринчи расмий учрашувни Кремлда МК Сиёсий бюроси кабинетида соат 11 га тайинлашди.

Бутун дунёда жуда оддий бир коида бор: икки тенг делегация ёки давлат раҳбарлари расмий равишда учрашмоқчи бўлишса, залга бир вақтда баравар кириб келишади, ўртада тўхташади, бир-бирлари билан кўл бериб кўришишади. Биз ҳаммамиз, Совет делегацияси аъзолари соат 10 дан 50 минут ўтганда тўпландик, шу пайт Леонид Ильич ўрнидан турди-да, кўшни хонага чиқиб кетди, у ерда узок ушланиб қолди. Шу пайт олдимизга қабулхона навбатчиси келиб, беш минути кам ўн бирда келишган Сурия делегацияси аъзолари ўринларидан туриб чиқиб кетишганини хаяжонланиб гапирди. Биз Леонид Ильични кидириб кетдик. Маълум бўлишича, у хожатхонадан кейин дам олиш хонасига кириб, хотиржам чекиб ўтирган экан. Унга бўлган воқеани айтишганида Леонид Ильич сурияликлар нега кетиб қолишди, буни қандок тушунса бўлади, деб сўради. Балки уларни ҳафа қилишгандир? Н. В. Подгорний: «Биз улар билан учрашувга белгиланган вақтда келмадик. Афтидан, кутишмасдан кетиб қолишган», деб жавоб қилди.

Ўша захотиёк В. В. Кузнецов билан менга уларнинг олдига киришни буюришди. Улар Х. Асаднинг Кремлдаги резиденциясида экан...

Бунга Асад шундай жавоб қилди:

— Илтимос, самолёт беришсин. Биз ҳозир ҳаммамиз Москвадан ўқиб кетамиз.

Кузнецовнинг, ҳўш, ўзи нима гап, деган саволига у шундам деди: Совет раҳбарларига етказинг, улар мени Асад исми киши сифатида қабул қилмасликлари, гаплашмасликлари мумкин. Ҳозир мен бу ерга Сурия халқи ва давлатининг вакили, президент сифатида келганман. Мен билан бирга партия, давлат ва ҳарбий раҳбарликнинг бутун саволи келишган. Ахир, муносабат ҳам шундай бўладими, қабулхонада шунча қуттириб қўйишса-я? (10 минутдан ортиқ).

Мен ҳам бир нима дедим, лекин гапларим президент қарорига таъсир этмади. Василий Васильевич менга телефон қилишни буюрди-да, ўзи жойида қолди. Мен кўшни хонага чиқиб телефон қилдим. Трубкани Леонид Ильич олди. Воқеани қисқача тушунтирдим. У: «Нима қилиш керак?» деб сўради, мен: «Қосигин қирса яхши бўларди», деб жавоб қилдим. У: «Ҳозир олдингизга қиради» деди. Сал ўтмай, Алексей Николаевич кириб қолди. У гўё ҳеч гап бўлмагандай мийиғида қулумсираб, Асад билан, кейин делегация аъзоларининг ҳар бири билан гаплашди, дипломатия тарихидан қизиқ фактларни гапириб берди. Кейин аҳволимизни биров тушунтирган бўлиб, деди: «Мен Сизларни олиб кетгани қилдим. Ўртоқларимизнинг ҳаммаси кутишяпти. Қани, юринглар». Асад бошқаларга мурожаат қилиб: «Ҳўш, борамизми?» деб сўради. Рози бўлишди. Ҳамма қетди. Мен орқада қолиб, дарров Леонид Ильичга телефон қилдим. Сиёсий бюро кабинетининг икки томонидаги эшиклар очилиб, икки делегация ҳам Брежнев ва Асад бошчилигида бир хил масофада учрашишди, қучоқлашиб кўришишди, ўпишишди, кейин

стол атрофига ўтиришди. Бояги кўнгилсизлик хакида гапирилмади. Лекин битта арзимас хато ҳар қандай ишни барбод қилиши мумкинлиги хакида аччиқ таассурот қолди. Музокаралар бошланди, уларнинг якуни бўйича ҳукуматлар ва партиялар ўртасида режалар ҳамда битимлар имзоланди.

Стол атрофида Андрей Андреевич ҳам ўтирарди. Леонид Ильичнинг бу қилигини дипломатик талантниги ифодаси деб ҳисобламаётгани унинг маънос чехрасидан шундай сезилиб турарди.

АҚШ президенти Никсон 1973 йил октябрь уруши оқибатлари тинч йўл билан бартараф этилганидан кейин Яқин Шарқ мамлакатларини айланиб чиқди. Қатор Араб мамлакатларида, Исроилда бўлди, сўнг Дамашққа келди. Уни ҳамма жойда дабдаба билан қарши олишди. Никсон алоҳида бир ҳурмат юзасидан президент Асаднинг оиласини бориб кўрди, унинг хотини, болалари билан суратга тушди. Бу сурат ҳамма газеталарда босилди.

Хабар қилишларича, икки президентнинг муваффақиятли музокаралари натижалари АҚШ билан Суриянинг ўзаро муносабатларида янги босқични очди.

Дамашқдаги Совет элчихонаси шошилинич телеграмма олди, унда президент ҳузурида бўлиб, унга ПАСВ Бош қотиби, САР президенти ўрток Ҳафиз Асаднинг таклифига мувофиқ КПСС МК Бош қотиби, СССР Олий Кенгаши Президиумининг раиси Л. И. Брежнев яқин кунларда расмий визит билан Сурияга бориш истагини билдирганини маълум қилиш топширилган эди.

Биз президент билан учрашиб, бу хабарни унга етказдик. У бу хабарни мамнунлик билан қабул қилиб, ўзим ҳам, бутун Сурия халқи ҳам азиз меҳмон Леонид Ильич Брежневни истаган вақтда кутиб олишга тайёرمиз, деди.

Визит қуни ва дастури тўғрисида қелишиб олингандан кейин Дамашқда, бутун мамлакатда катта тайёргарлик ишлари олиб борилди. Ҳукуматда, Миллий фронтда, шаҳарда, вилоятларда, турли вазирликлар, идоралар, қорхоналар, муассасаларда, Сурия— Совет ҳамкорлик объектларида махсус комиссиялар тузилди. Почта ва телеграф вазирлиги махсус марка чиқаришга қарор қилди. Театр жамоаси концерт дастурини тайёрлаб, умга рус рақс ва кўшиқларини киритди. Шоирлар шеърлар ёзишди. Дамашқ дорилфунуни ҳурматли меҳмонга фахрли унвон беришга қарор қилди. Трикотаж ва тўқимачилик қорхоналари ўз маҳсулотларини рус нақшлари ва меҳмон портрети билан чиқара бошлади. СССР давлати йўлбошчисининг қелиши ҳамма ерда асосий мавзу бўлиниб қолганди.

Тегишли вазирликлар, идоралар масъул ходимлари гуруҳи Москвадан Дамашққа қиладиган делегацияга ҳамроҳ бўладиган ва унга хизмат қиладиган кишилар рўйхати билан қелишди. Биз ташқи ишлар вазири Ҳаддам (қозир у Суриянинг вице-президенти) ҳузурида бўлдик. У рўйхат билан танишиб чиққач, бироз ўйланиб турди-да, деди: «Уларнинг бир қисмини қўшни шаҳарларда жойлаштираман бўладими?» Уларнинг ҳаммаси бирга, ёнма-ён бўлишлари керак, деганимиздан кейин у: «Агар Дамашқдаги ҳамма меҳмонхоналарни бўшатиб, Совет делегацияси ихтиёрига берсан ҳам, барибир ҳаммани жойлаштиришнинг иложи йўқ» деди. У, қўлимиздан келган ҳамма ишни қиламиз, деди, биз ҳам совет муассасалари ходимларини зичроқ жойлаштириб, бир неча бинони бўшатиш имконини қидириб кўрамиз, дедик.

Нихоят, ҳамма нарсани қелишиб олдик. Мамлакат азиз меҳмонни белгиланган кунда кутиб олишга тайёр. Бирдан шошилинич телеграмма олдик, унда: «Президент Х. Асад ҳузурига бориб, қутилмаган ходисалар туфайли Л. И. Брежнев, афсуски, белгиланган

кунда Дамашка боролмаслигини маълум килинг», дейилганди.

Кичкина, лекин кўхна, магрур мамлакат раҳбарлари ва халкининг, бу ерда яшаётган бир неча минг совет кишиларининг бу нохуш хабарга муносабати тўғрисида гапириб ўтирмайман...

Мана, қирк йилдирки, танасидан қон оқаётган Яқин Шарқдаги ҳозирги танглик муҳимлиги, мураккаблиги, долзарблиги, турли даражада бўлган тахминан ўн муаммони ўз ичига олади.

Ҳозир уларни икки томонга ҳам маъқул бўладиган асосда ҳал этиш учун шароитлар бирмунча қулай бўлиб қолди. Бунинг учун халқаро, юридик, тарихий ва сиёсий асослар мавжуд. Энг муҳими ният, реализм, ҳозирги вазиятнигина эмас, бу давлатлар халқларининг туб манфаатлари, тақдири, дунёда тинчлик ўрнатиш манфаатларини ҳушёрлик билан ҳисобга олишдир.

Бу муаммоларни ҳал этишнинг қандай йўллари ва воситалари бор? Улар тўғрисида ҳар қуни турли тилларда ёзишади, гапиришади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1947 йил 29 ноябрдаги 181 рақамли резолюцияси бошланғич мустақкам асос бўлиб, у билан ҳисоблашмасликка, айниқса уни инкор этишга ҳеч қимнинг ҳаққи йўқ. Мазкур резолюция ваколат асосида идора қилинадиган Фаластин ўрнида икки давлат — араб ва яҳудий давлатини барпо этишни кўзда тутганди. Яҳудийлар давлати Исроил 1948 йилнинг 14 майида тантанали равишда эълон қилинди. Бен Гурион бунга эълон қилиб, унинг байроғини қўтарди ва биринчи бош вазир бўлди. Лекин Фаластинда мустақил араб давлатини ташкил этиш барбод қилинди. Шундан бери Фаластин араблари, Иордан дарёсининг ғарбий соҳилидаги ва Газо секторидаги араблар ҳам, қочқоқлар ҳам ўзи тугилиб ўсган ерларида яшаш ва ўз халқ давлатини барпо этиш орзусидан, умидидан воз кечганлари йўқ, умуммиллий ҳаракатларини давом эттирмоқдалар.

Фаластинликларнинг миллий-озодлик ҳаракати янги босқичга қадам қўйди. Агар улар қирк йил давомида ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун бошбошқоқ билан, жойларда қўпинча уюшмаган ҳолда қурашган бўлсалар, 1987 йилнинг 8 декабридан бошлаб интифа-да — умумхалқ кўзғолони бир қун ҳам бўшашмаяпти, уч йилдирки, босиб олинган ҳудуднинг ҳаммасида тарихда сира қўрилмаган қўламларда давом этаяпти.

Мақсад аниқ, қонуний — ҳар бир араб ва бутун араб миллатининг тортиб олинган ҳақ-ҳуқуқларини тиклашдир.

Бир йил аввал — Фаластинда мустақил араб давлати ташкил этилганлиги эълон қилинди. ФОКТ — Фаластинни озод қилиш ташкилоти — Фаластин халкининг бирдан-бир тўла ҳуқуқли вакили Исроилнинг мавжудлигини эътироф этди ва Исроил ҳукумати билан алоқа ўрнатишга тайёр эканлигини билдирди.

Шундай қилиб, Фаластин арабларининг умумхалқ чиқишлари, мустақил давлат тузганликлари ва миллий ҳаракат йўлбошчиларининг Исроил вакиллари билан учрашишга ва музокара олиб боришга тайёр эканлиги, буларнинг ҳаммаси Фаластин инқилоби йўлбошчилари позициясининг, тафаккурининг қескин ўзгарганлигини, инқилобда янги босқич бошланганини кўрсатади.

Исроил тўғрисида. Бу қичкина мамлакат ўтган давр ичида ўзининг умри боқийлигини кўрсатди, ниҳоятда оғир ички ва ташқи шароитларда замонавий қуроқлар, шу жумладан, самолётлар, танқлар, ядро бомбаси, ракеталар билан қуроқланган ўз армиясини тузди: фан-техника таракқиётининг олдинги сафида бораётган давлатлар қаторига қўшилди. АҚШ ва бошқа капиталистик давлатлар, жаҳон сионизми ва дунёнинг турли

бурчакларида яшаётган 12 миллион яхудий Исроилга хайрихох бўлиб, уни хар томонлама кўллаб-қувватламокда.

Шу билан бирга, кирк йил мобайнида канчадан-канча ҳукумат сиёсий йўлбошчилари, исроилликларнинг канча авлоди келиб кетди. Лекин халк тақдирини белгиловчи асосий муаммолардан биронтаси хал килингани йўк. Мамлакат аслида камал ҳолатида, кулогига карзга ботиб ётибди, халкнинг турмуш даражаси яхшиланмаяпти, келажакка ишонч йўк, тирикчилик тўғрисидаги ташвишли ўйлар одамларни тарк этмаяпти.

Иккинчи томондан, салкам 4 миллионли Фаластин араблари ҳаракатга келди: маънавий, психологик ва жисмоний жихатдан анча ўзгарган араблар бир ёкадан бош чиқаришиб, ҳозирнинг ўзида, шу авлод кўзи олдида курашни охирига етказишга, она Ватанларида ўз миллий давлатларини барпо этишга азму қарор қилдилар. Фақат кон тўкилишига ва одамларнинг қурбон бўлишига йўл қўймаслик, барча низоларни тинч йўл билан, сиёсий воситалар билан хал этиш мақсадида Исроилга ҳамкорлик қўлини узатмокда, икки Фаластин давлати — араб ва яхудий давлатларининг ёнма-ён, тинч-тотув яшашлари учун икки томонга ҳам маъқул бўладиган бир ечимга келиш учун интиломда.

Мана шундай эзгу ишдан юз ўгириш, ўз халки, тарих ва инсоният олдида жуда катта масъулиятни зиммага олиш, ўз мамлакати Исроилни янги-янги қийинчиликлар, мураккабликларга, қурбон беришга маҳкум этиш демакдир.

Араб ва яхудийларнинг соф ниятли асл дўстлари, афтидан, уларнинг эртами-кечми тенгликка эришишларига, тил топишишларига умид қилишади. Бу борада Совет Иттифоқи уларни ҳамиша кўллаб келган ва бундан кейин ҳам кўллаб-қувватлайверади, ёрдамини аямайди.

Якин Шарк — хар жихатдан олиб қаралганда жуда муҳим регион, дунёдаги сиёсий иқлим бу ердаги аҳволга қўп жихатдан боғлиқ. Бу ерда дунёвий дин — иудаизм (5700 йил), христиан (1991 йил) ва ислом (1413 йил) дини пайдо бўлди. Бу минтақада яшовчи аҳолининг асосий қисми мусулмонлар бўлиб, уларнинг ерида Мухаммад пайгамбар нозил этилган муқаддас китоб — Қуръонни тарғиб этган, ўлими олдида эса васияти — Хадисни баён қилган. Шароит қонун-қоидалари яратилган. Улар барча мусулмонлар турмуш тарзи, тафаккури, фаолиятининг асосини ташкил этади. Жаҳоннинг 120 мамлакатида яшайдиган ислом тарафдорларидан бир миллиарддан ортиги шариятга амал қилишади.

Якин Шарк — инсоният цивилизациясининг бешиги.

Жаҳондаги ноёб ва рангли металллар, руда, энергия манбалари запасининг анча қисми маъқур минтақада жойлашган. Салкам 200 миллион кишини ташкил этувчи араблар Фиротдан Атлантик океанигача, Ўрта ер денгизидан Экваториал Африкагача чўзилган ҳудудда зич яшашади. Якин Шаркнинг жаҳондаги ўрни ва аҳамияти мана шу ва бошқа омиллар билан белгиланади.

Менимча, Оврупа ва Осиё учун қилинганидай, янги тафаккур ва реал таҳлил асосида Советларнинг Якин Шарк бўйича платформаси (концепцияси) ишлаб чиқилса ва эълон қилинса жуда фойдали иш бўларди.

Бу хусусдаги гапимни тугатар эканман, шуни таъкидлаб ўтмоқчиман: СССРнинг Якин Шарк бўйича қайта ишлаб чиқилган, янгиланган сиёсати тургунлик даврида бу минтақада чала қолган, ҳали қилинмаган ишларимизни ниҳоясига етказишга, унинг халқлари билан муносабатларни анча кенгайтиришга ёрдам беради.

Айрим мутахассислар юқорида айтган фикрларимни бу бир хом хаёл, юзаки ёндоғиш дейишлари мумкин. Лекин бу ҳақда анча батафсил, катъий гапиришимнинг боиси шуки,

Сурияда тўққиз йилдан ортиқ яшаганман, 14 араб мамлакатларига бордим. Куддус, Синай ва Жулан тепаликларида бўлганман, унча эса Москвада ишлаб, чет эл Шарки, жумладан, Якин Шарк муаммолари билан шугулланганман. Шунинг учун ҳам бу минтака халқларига алоҳида бир ҳурмат, самимият билан қарайман, инсоният учун кўп эзгу ишлар қилган, бой тарихга эга бўлган, бугуни машаққатли ўтаётган араб ва яҳудийларнинг ҳаётлари яхши бўлишига, порлоқ истикболига астойдил ишонаман.

Миллий сиёсатга келсак, (шунингдек, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг бошқа муҳим масалалари сингари) Леонид Ильич Брежнев бу масала билан шугулланмасди, чунки ўз ўтмишдошлари И. В. Сталин ва Н. С. Хрущевнинг СССРда «Миллий масала тўла-тўқис ва узил-кесил ҳал қилинган», деган сўзларига ишонарди. Мана шу жуда муҳим, мураккаб соҳани М. А. Сусловга топширди, у эса, модомики миллат — синфий, тарихий категория экан, демак, у ўткинчи нарса деб ҳисоблар, унинг фикрича, бизда миллатларнинг яқинлашуви уларнинг қўшилиб кетишига олиб бориши керак эди. У «миллий-озодлик ҳаракати» деган тушунчани тан олмас, уни асоссиз деб ҳисобларди.

Партия дастури ва КПСС XXII съезди бошқа ҳужжатларининг лойиҳасини тайёрлаш давомида МК Президиумида миллий сиёсатга дахлдор тўртта асосий муаммо: миллий масаланинг мамлакатда қай даражада ҳал қилинганлиги, миллатларнинг яқинлашуви ва қўшилиши, миллий маданиятларнинг шакл ва мазмуни, чет эл Шаркидаги миллий-озодлик ҳаракатининг назарий жиҳатлари устида жиддий тортишувлар бўлди.

Муҳокама давомида дастлабки катъий таърифларга айрим тузатишлар киритишга муваффақ бўлди, лекин М. А. Суслов ҳужжатларда бир қатор догматик қоидаларни сақлаб қолди.

Бизнинг итоатгўй, гоёт даражада гоёвийлаштирилган жамиятимизда одат бўлганидек, КПСС XXII съездидан кейин юкорида айтиб ўтилган, қабул қилинган концепцияларни маддоҳларча макташ бошланди.

Мана, бир неча мисол. «Мамлакатимизда миллатларнинг қўшилиши ҳозирдаёқ юз берапти» («Грозненский рабочий» газетаси, 1961 йил, 7 сентябрь), «...ягона социалистик миллат қарор топаяпти» («Коммунист» журнали, 1960 йил, 6-сон), «миллатларнинг давлат йўли билан ҳуқуқий асосда қўшилиши — бу яқин келажакнинг иши». («Советское государство и право», 1961 йил, 12-сон), «Социалистик миллатларнинг яқинлашиши... ягона тилга эга ягона миллатни барпо этишга ёрдам беради», «Совет халқи — совет миллати» ва ҳокимзо.

Бу хилдаги қингайиш жойларда айрим олимлар, ёзувчилар, зиёлилар бошқа отрядларининг ўз миллати, она тилини «химоя» қилишга интилишларига сабаб бўлдики, бу миллий ўз-ўзини англашнинг қучайишига олиб келди. Чет элдаги душманларимиз шов-шув қўтариб, гўё «СССР да миллийлик йўқолаётганимиз», «бемиллий байналмилалчилик» жорий этилаётган эмиш, деб исбот қилмоқчи бўлдилар.

Шу тариқа ўша йилларда миллий масалада икки зарарли оғиш юз берди: нигилизм ва идеаллаштириш. КПСС бундан ташвишланиб бир неча кенгаш ўтказди (икки марта мени ҳам таклиф этишди). Икки йўналишнинг айрим вакиллари В. И. Лениннинг миллий масаладаги икки тенденция тўғрисидаги кўрсатмаларини бузиб талқин қилганликлари учун ҳам «Правда» йўл-йўриқ берадиган бир неча мақола эълон қилди. Мазкур мақолаларда съезд қарашларининг бир томонламалиги ифодаланди.

Бу барча ҳатоликлар ва шов-шувлар шунга олиб келдики, КПСС XX съездидан кейин миллий масалани амалга ошириш бўйича ижобий қадамлар аслида йўққа чиқарилди ёки ўзгартириб юборилди.

Бир неча мисоллар келтираман. 1956 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида КПСС МКида миллий курилишнинг айрим долзарб масалалари муҳокама қилинди, унда мен ҳам сўз олиб, Ўзбекистон Компартияси МКи ва жумҳурият ҳукуматининг таклифларини баён қилдим.

Шу муҳокамалар якуни бўйича 1957 йилнинг 9 январида ССР Иттифоқи Олий Кенгаши Президиумининг «Кабарда Автоном жумҳуриятини Кабарда-Балкар АССР қилиб ташкил этиш тўғрисида»ги, «Черкасия Автоном вилоятини Корачой-Черкасия Автоном вилояти қилиб ташкил этиш тўғрисида»ги, «РСФСР таркибида Калмик Автоном вилояти ташкил этиш тўғрисида»ги, «РСФСР таркибида Чечен-Ингушети Автоном жумҳуриятини қайта тиклаш тўғрисида»ги қарорлари қабул қилиниб, эълон қилинди.

Тошкентга қайтиб келганимиздан кейин бу миллат ва элатлар вакилларини таклиф қилиб, уларга қарорларни ва уларни амалга ошириш юзасидан Иттифок ҳамда жумҳурият ташкилотлари белгиладиган тадбирларни ўқиб бердим. Улар партия ва ҳукуматимизга миннатдорчилик билдиришиб, ўз юртларига хурсанд бўлиб қайтиб кетишди. Лекин ўша миллат ва элатларга моддий, молиявий, ташкилий ҳамда бошқа шаклларда ёрдам кўрсатиш юзасидан белгиланган йирик тадбирларнинг қўпчилиги бажарилмади.

Ўшанда зўравонлик ва қонунсизлик жабрини кўрган қримтатарларининг тақдири ҳар томонлама ўрганилди. Уларни сиёсий жихатдан оқлаш ва фуқаролиги масаласи қисман ҳал қилинди. Уларни тугилиб ўсган жойларига қайтариш ва давлатини — Қрим Автоном жумҳуриятини тиклаш масалалари кўрилганида Президиум аъзоларининг бир нечаси эътироз билдирди. Шу муносабат билан КПСС МКи Президиуми аъзоси ва қотиби А. Б. Аристовга РСФСР ҳамда Украина ССРнинг ўша пайтдаги раҳбарлари билан бу масалани яна бир бор ҳар томонлама чуқур ўрганиб, ўзаро келишиб, таклифлар киритишни топширишди. Бу топширик ҳам, Тоғли Қорабоғ ва месхети турклари муаммолари юзасидан бошланган ишдаё охирига етказилмай, чала қолиб қетди.

Мана энди қайта қуриш, ошқоралик, демократия, эски жароҳатларни, маънавий-сиёсий муаммоларни очиқ ташлади, жамиятимиз безовта бўляпти. Бу 60-йилларда адолатни тиклаш бўйича бошланган ишларни охирига етказмаган раҳбарларнинг масъулиятсизлиги, енгилтаклиги оқибатидир. Буларнинг ҳаммасини энди совет кишила-рининг ҳозирги авлоди, партия ва давлат раҳбарлари ҳал қилишлари керак бўлади.

Леонид Ильич миллий сиёсат билан унчалик қизиқмас ва жойларда бўлар, одамлар билан учрашарди. У Украина, Молдавия, Қозоғистон жумҳуриятларига, яъни ўзи ишлаган, ўтмиш хотиралари билан боғлиқ жойларга яхши муносабатда эди. Шу билан бирга, жумҳуриятимизда, айниқса Ўрта Осиёда, уни шунинг учун ҳам ҳурмат қилишардики, у ўз брошюраларида ва нутқларида маҳаллий аҳоли ҳақида илиқ сўзларни айтган эди. Уруш йиллари мамлакатнинг Оврупа қисмидан қўчириб келтирилганларни қучоқ очиқ қарши олганликлари учун бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларига бир неча марта миннатдорчилик билдирди. Олмаотага қўчиб келган оилам қозоқларнинг самимий муносабати ва меҳрибончилигини ҳамиша ҳис этиб турди, деди.

1966 йилнинг 26 апрелида Тошкентда қучли ер қимирлади, қўп иморатлар бузилди, қурбонлар бўлди. Эртаси эрталаб Тошкентга Л. И. Брежнев билан А. Н. Косигин учиб келишди. Улар аэропортдан тўппа-тўғри зилзила марказига боришди. Жабр кўрганлар билан суҳбатлашибди, вайрон бўлган биноларни қўздан кечиришди. Сўнгра Ўзбекистон

Компартияси МКи да бўлишди, партия фаоллари мажлисидан кейин Тошкентга ёрдам кўрсатиш бўйича махсус иттифок штаби ташкил этишди, уни А. Н. Косигин бошқарди. Леонид Ильич телефонда бошқа жумхуриятлар, ўлкалар ва вилоятларнинг биринчи котиблари билан гаплашди. Натижада Тошкентга БУТУН МАМЛАКАТ ёрдам берди, қисқа муддатда аҳоли уй-жой ва барча зарур нарсалар билан таъминланди. Тошкент фахрли «Дўстлик шаҳри» номини олди. Ўша кунларда Л. И. Брежнев ва А. Н. Косигин Мирзачўлга бориб, қилинаётган ишлар, эришилган ютуқлар билан танишишди. Бироз вақтдан кейин КПСС МКи Пленуми чакирилиб, унда мамлакатда сугориш ишларини ривожлантириш муаммолари муҳокама қилинди.

Бу тадбирлар одамларда яхши таассурот қолдириб, маҳаллий аҳолининг раҳбариятга ҳурматини оширди. Лекин Л. И. Брежневнинг иш услуби, одатлари Никита Сергеевичдан тамоман фарқ қиларди. Хрущев колхозчилар, совхоз ишчилари билан бевосита далада учрашарди, завод, фабрикаларда бўларди, шахталарга тушарди, яйловларга чиқарди. Леонид Ильич эса кўпроқ раҳбарлар билан, нари борса фаоллар билан учрашишни афзал кўрарди, ҳаётий муаммоларни чуқур ўрганмасди, дабдабабозлик, танта-тани яхши кўрарди. У, асосан, жойлардаги раҳбарларнинг маълумотига қараб фикр юритарди, уларнинг ўз шанига айтадиган мактов сўзларини доимо зимдан сезгирлик билан кузатиб борарди.

Туркий халқларнинг вакиллари орасида Леонид Ильичнинг уч яқин дўсти — Кунаев, Алиев, Рашидов бор эди.

Динмухаммад Ахмедович Кунаевни тажрибали, меҳнаткаш раҳбар ходим сифати-да 50-йиллардан бери биламан. Ўнинг қариндош-уруғлари Леонид Ильич оила аъзолари Олмаотада яшаганларида улар тўғрисида кўп гап-сўз қилишган. Л. И. Брежнев Козогистон Компартияси МКининг раҳбари бўлиб турганида Кунаевни Вазирлар Кенгашига раис қилиб тайинлашди. Иккови қелишиб, инोक ишлашди.

Леонид Ильич КПСС МКида ўтгандан кейин, ўрнига Козогистон МКининг биринчи котиблигига Кунаевни таклиф қилди. У кўп ўтмай КПСС МКи Бюро аъзолигига номзод, сўнгра аъзо қилиб сайланди. Шундан кейин биринчи, иккинчи, учинчи Олтин Юлдуз билан ҳам тақдирланди, жумхурият Компартиялари МКи, ўлка кўмиталари, вилоят партия кўмиталари котиблари орасида уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлган битта шу киши эди.

Гейдар Алиевич Алиев Озарбойжон Коммунистик партияси МКи биринчи котиби бўлиб ишлаётганда КПСС МКи делегациясига бош бўлиб Сурияга келди. Уни биринчи марта ўша ерда кўрдим. У мамлакат, ПАСВ, Компартия раҳбарлари ва бошқа сиёсий арбоблар билан суҳбатда ўзини кўрсатди. Орадан кўп ўтмай, у аввал КПСС МКи Сиёсий бюроси аъзолигига номзод, кейин Сиёсий бюро аъзоси, СССР Вазирлар Кенгаши раисининг биринчи ўринбосари бўлди.

Брежневнинг Шароф Рашидович Рашидов ҳақидаги фикри аввал яхши эмасди. 1964 йилнинг декабрида Тошкент вилоят партия конференциясида вилоят партия кўмитаси ташкилий бўлими мудирининг ўринбосари ўрток В. Усмонов ленинча нормаларга риоя қилмагани, хато иш услуби, кадрлар сиёсатини бузганлиги, хизмат мавқеини сууистеъ-мол қилганлиги учун Рашидовни каттик танқид қилди. В. Усмонов ўз нутқининг охирида шундай деди: «Юқорида баён қилинганлардан қелиб чиқиб, мен шундай фикрга келдим — унга, Рашидовга, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби лавозимини бундан бўён ишониб бўлмайди». Рашидов шаънига айтилган жиддий

танкидни, табиийки, КПСС Марказий Кўмитасига маълум килдилар.

Леонид Ильич Ўзбекистон партия ташкилоти раҳбариятини мустаҳкамлаш масалаларига ижобий қаради ва янги номзод ҳам оғизга олинган эди. Лекин шунда жумҳурият Компартияси МКи Бюросининг айрим аъзолари Подгорнийни ўртага қўйиб, Рашидовни ўз лавозимида олиб қолишга муваффақ бўлдилар.

Лекин бирмунча вақт ўтгач, Л. И. Брежневнинг Ш. Рашидовга муносабати тубдан ўзгариб, улар яқин дўст бўлиб қолишди. Шароф Рашидов бунга қандай муваффақ бўлди?

Шоҳидларнинг айтишича, Кремлдаги катта қабул маросимларининг бирида у, «Владимир Ильичнинг ўлмас таълимоти ва ишини содик ленинчи—Леонид Ильич қатъий амалга ошироқда ва ижодий ривожлантироқда. Азиз ва қадрдонимиз Леонид Ильич учун қадаҳ қўтарамиз!» деган.

Владимир Ильич ва Леонид Ильич фамилияларининг ҳамоҳанглиги, унинг шаънига янграган гулдурас қарсақлар, афтидан, Брежневга ҳуш ёккан бўлса керак.

1982 йил 22 мартда Л. И. Брежнев Тошкентга келди. Трактор ва самолётсозлик заводларида, Ленин номидаги жамоа хўжалигида бўлди. 24 мартда Халқлар Дўстлиги Саройидаги тантанали йиғилишда жумҳурият меҳнатларини амалга оширишда эришган катта ютуқлари, давлатга 1981 йилда 6 миллион 150 минг тонна пахта ҳосили сотганлиги учун Ўзбекистонга Ленин ордени топширилди. Эртаси куни, 25 март эрталаб, Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасида барча фаоллар ва Қозоғистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби Д. А. Қунаев, Қирғизистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби Т. У. Усубалиев, Тожикистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби Д. Р. Расулев, Туркменистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи қотиби М. Г. Гафуров иштирокида Ш. Рашидовга Октябрь Инқилоби орденини топшираётиб, Л. И. Брежнев шундай деди: «Менда муҳим ва ёқимли вазифа бор — дўстимиз ва ўртоғимиз Шароф Рашидович Рашидовга Октябрь Инқилоби орденини топширишим керак.

У жумҳурият коммунистлари ва барча меҳнатқашларини давлатга пахта, дон ва бошқа деҳқончилик маҳсулотлари сотиш юзасидан 1981 йилги режалар ҳамда социалистик мажбуриятларни муваффақиятли бажаришга сафарбар этиш соҳасидаги катта ташкилотчилик ва сиёсий иши учун мукофотланди.

Ўзбекистон Компартияси қаби катта партия ташкилотига раҳбарлик қилиш оддий иш эмас. Бунинг учун талайгина ҳаёт тажрибаси ва партия ишига астойдил содиқлик керак. Бунинг учун ташкилотчилик истеъдоди, эришилган натижаларга танқидий баҳо бериш маҳорати, янгиликни доимо ҳис этиш, ўртага қўйилган мақсадга эришиш йўлида ирода ва матонат зарур.

Ана шу фазилатлар Рашидовга... жумҳуриятдаги ишларни муваффақиятли олиб боришларини таъминлашга ёрдам бермоқда.

Хозир жумҳуриятнингизда кизгин иш, ҳатто айтиш мумкинки, озик-овқат дастурини бажариш учун, чорвачиликни жадал ривожлантириш учун кизгин кураш авж олдириб юборилди. Жумҳурият Компартияси, Марказий Кўмита бюроси ва албатта, даставвал Марказий Кўмитанинг биринчи қотиби, КПСС Марказий Кўмитаси Сиёсий бюроси аъзолигига номзод ўрток Рашидов, ҳамиша бўлганидек, ана шу ишнинг жон-дили бўлмоқдалар».

Ш. Рашидов ўзининг жавоб нутқида шундай деди: «Ватаннинг фахрли мукофотини қабул қилиб олар эканман, қалбим зўр қувонч туйғулари ва завқ-шавққа тўлиб-тошмоқ-да. Ва

шунинг учун ҳам тўлиб-тошмоқдаманки, мен ўзим Улуг Октябрь тенгдошиман ва Октябрь Инкилоби орденини совет коммунистининг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган, Октябрь Инкилоби ишининг содик давомчиси, ленинчи партиямиз ва давлатимизнинг атокли рахбари, давримизнинг буюк арбоби кўлидан, азиз Леонид Ильич, Сизнинг кўлингиздан қабул қилиб олмоқдаман!

Ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш тўғрисида доимо ғамхўрлик қилаётганликлари, пахтачиликни, дон хўжалигини, дехкончилик ва чорвачиликнинг бошқа тармоқларини юксалтиришда ҳар томонлама ёрдам бераётганликлари учун, пахтакорларнинг кийин меҳнатига оталарча эътибор бераётганликлари учун Ўзбекистон дехконлари, жумҳуриятнинг барча меҳнаткашлари ленинчи Марказий Кўмитадан, унинг Сиёсий бюросидан, Совет ҳукуматидан ва азиз Леонид Ильич, шахсан Сиздан астойдил миннатдордирлар».

Кечкурун катта тантанали қабул бўлди. Дастурхон хилма-хил ноз-неъматлар ва спиртли ичимликларга тўлиб-тошиб кетган эди. Қадах кўтаришлар, табриклар, олқишлар бошланиб кетди. Хамма орден ва медалларини тақиб олган эди. Шунда Леонид Ильич Ш. Рашидовнинг ёнига келиб, кўшни жумҳуриятларнинг раҳбарлари ва Ўзбекистон фаоллари иштирокида шундай деди: «Кадрли Шарафжон! Кўшнинг Димаш Кунаевда учта, сенда иккита Қахрамонлик олтин медали бор. Чамалаб кўрсам, кўкрагинг анча кенг, унда учинчи Олтин юлдуз учун ҳам жой бор экан.

Кунаевнинг Марказий Кўмита Сиёсий бюроси аъзоси бўлганига ҳам анча вақт бўлди, сен эса XXII съезддан бери номзодлигингча турибсан. Сен, шубҳасиз, Сиёсий бюро аъзоси бўлишга муносибсан.

Ваъда қилганингдек, бу йил 6 миллион 300 минг тонна пахтани берсанг, биз сени учинчи Олтин Юлдуз медали билан мукофотлаш ва Сиёсий бюро аъзоси этиб сайлаш масаласини ўйлаб кўрамиз ва ҳал этамиз».

Атрофда турганлар бу фикрни маъқул-маъқул қилишди. Рашидов бошини камтарона эгиб, жим бўлиб қолди.

Шундай қилиб, эзгу мақсад белгиланди. Унга қандай эришиш мумкинлиги ҳам айтилди. Қандай бўлмасин, пахтани 6 миллион 300 минг тоннага етказиш керак. Бу орзуга эришиш учун барча воситалар «яхши». Азоби, ташвишлари эса ўз ишини ҳалол бажариб қолган дехкон елкасига тушди.

Шу учрашувдан сўнг Л. И. Брежнев етти ой, Ш. Рашидов эса бир ярим йилга яқин яшади. Пировардида Леонид Ильич билан шахсий муносабатларимиз хусусида бир-икки оғиз гапириб ўтмоқчиман. Мен уни биринчи марта КПСС XIX съездида (1952 йил, октябрь) кўрдим, ўшанда бошқалар катори биз икковимиз ҳам партия МК аъзолигига сайландик. Ўша кунларнинг бирида С. Д. Игнатъев хонасига бир иш билан киргандим, Л. И. Брежнев ҳам ўша ерда экан. Семён Денисович 40-йилларнинг охирида ВКП(б) МКининг Ўзбекистон бўйича вакили бўлганида жумҳуриятимиз учун кўп яхши ишлар қилиб, бу ердагиларнинг ҳурматини қозонган эди. Кейин у ВКП(б) МКининг ташкилий-партиявий бўлимига мудир қилиб тайинланди, сўнгра КПСС МКи қотиби, СССР Давлат Хавфсизлиги вазири бўлиб ишлади. С. Д. Игнатъев бизларни бир-биримизга таништириб, сўнг дала богига олиб кетди, у ерда уччовимиз анча суҳбатлашдик. Мезбоннинг ўзи палов дамлади —буни мен ҳеч қутмагандим. Леонид Ильичнинг кўнглини олиш учун столга бир шиша Молдавия қоньягини қўйди.

Леонид Ильич Қозоғистонда ишлаганида Олмаотада ёки Тошкентда бўладиган ҳар хил қенгаш, мажлисларда тез--тез учрашиб турардик. КПСС МКи декабрь (1957 й)

Плену-мида мени партия МК котиби, КПСС МК Президиуми аъзоси этиб сайлашди, хоналари-миз ёнма-ён эди. гарчи вазифаларнинг тақсимланишига кўра икковимиз бошқа-бошқа

масалалар билан шугулланиб, кам учрашсак-да, лекин барибир, баъзи-баъзида бир топширикни бажарардик, бунинг учун тегишли одамларни унинг ёки менинг хо-намда тўплардик: табиийки, секретариат, Сиёсий бюро мажлисларида, МК ўтказадиган тадбирларда иштирок этардик.

Партия Уставида МК иккинчи котибининг лавозими кўзда тутилмаган. Шу муносабат билан ва МКдаги иккинчи ролга даъвогарлар пайдо бўлишининг олдини олиш учун Н. С. Хрущев Президиумнинг маъқуллаши билан шундай тартиб ўрнатдики, унга мувофик ҳар бир котиб бир ой давомида (навбати билан) котиблар орасида каттаси ҳисобланар, секретариатнинг барча ишлари билан шугулланар, унинг мажлисларида раислик қиларди. Менга Л. И. Брежневдан кейин навбат келиб, МК секретариатининг "ҳамма ҳўжалигини" ундан қабул қилиб олишимга тўғри келарди.

У МКнинг биринчи котиби этиб сайланганидан (1964 йил, октябрь) кейин тахминан бир ой ўтгач, Кремлдан Леонид Ильичга телефон қилишимни (бу пайтда мен Центрсоюз раиси ўринбосари бўлиб ишлардим) сўрашди. Илик саломлашдик, оиламни сўраб-суриштириб, эрталаб ҳузуримга қиринг, деди. Хонасига қирганимда мен билан эшик олдида қўл бериб қўришди-да, рўпарасига ўтказиб, шундай деди: «Хаммасидан хабарим бор, сенга нисбатан ноинсофлик, адолатсизлик қилишди, партиячасига иш тутишмади. Партия дастури, XXII съездининг бошқа ҳужжатлари лойихаси юзасидан бўлган тортишувларда сен ҳақсан. Лекин сен ўз нуктаи назарингни каттик ҳимоя қилганинг ҳолда Хрущевнинг нафсониятига ҳам теғдинг, натижада унинг ҳушомадгўйлари фитнасининг қурбони бўлдинг. Энди аҳволни тузатиш керак. Бу гапни МК Президиум аъзоларига маълум қиламан, ўша ерда қелишиб олиб, кейин сен билан яна учрашамиз». Дарҳақиқат, тез фурсатда Леонид Ильич мени ҳузурига чақириб, бир лавозимни президиум номидан менга тақлиф этди. Лекин айрим сабабларга кўра бу масала амалга ошмади.

1965 йилларнинг ўрталарида бўлса керак, мени КПСС МК котиби И. В. Капитонов ўз ҳузурига чақириб шундай деди: «КПСС XXIII съездига тайёргарлик ишлари бошланиб кетди. Сени МК аъзолигига қайтадан сайлашни тақлиф этмокчимиз. Социалистик мамлакатлардаги элчиларни МК составига қиритишга қарор қилинди. Шунинг учун ҳам социалистик мамлакатлардан бирига элчи бўлиб борсанг чакки бўлмасди».

Мен оилавий шароитимни, дипломатия ишидан яхши хабардор эмаслигимни айтиб, қоролмайман, дедим. Москва ёки Ўзбекистонда ҳар қандай вазифада ишлашга розилик бердим. У, фикрингни юқоридагиларга етказаман, деб ваъда берди. Биз у билан бу масалада бошқа гаплашмадик.

КПСС XXIII съездига (1966 йил март-апрель) мен делегат эмас, МК аъзоси сифатида қатнашдим. 1967 йилнинг охирида МКнинг чет эл кадрлари бўлимининг мудирлари А. С. Панюшкин мени ҳузурига чақириб, раҳбарият номидан Сурияга элчи бўлиб қорилишимни тақлиф этди. Мен рози бўлдим. Кейин А. А. Громико, М. А. Суслов, Б. Н. Пономарев билан учрашдим, қетишим олдида Л. И. Брежнев қабул қилди.

1976 йилда отамнинг вафоти муносабати билан уч қунга Тошқентга қелиб кетдим. Ш. Р. Рашидов мени қабул қилиб, жумҳурият МКининг бошқа икки котиби иштирокида шундай деди: «Тошқентга қайтиб қелинг. Москва ва чет элда шунча йил ишлаганингиз етар. Қиладиган ишларимиз қўп. Сизнинг тажрибангиз, қилимингиз керак. Қирғалиқда

ишлаймиз». Баъзи бир мулохазаларимни айтдим, лекин Ш. Рашидов ҳам, бошқалар ҳам жумхуриятга кайтинг, деб каттик туриб олишди. Ш. Рашидов, КПСС МКи раҳбарлари билан ўзим гаплашаман, деб ваъда берди. Марказга борганимдан кейин Леонид Ильичнинг кабулида бўлдим. Тошкентда бўлиб ўтган гапни унга гапириб бердим. У шундай деди: «Сен керак одамсан, Сурияда фойдали иш қиляпсан, Москвада ҳам ишлашинг мумкин. Сени нима ташвишлантиряпти?» Тушунтириб бердим. «Ха, майли, уйга қайтишни жудаям хоҳлар экансан, биз ўйлашиб кўрамиз», — деди сўзининг охирида. Унинг ҳузуридан чиқиб, ёрдамчиси Е. М. Самотейкин (халол, батартиб одам, ҳозир Австралияда элчи) олдиға кирдим-да, Сурияда элчи вазифасидан бўшатиб, Ўзбекистонга юборишларини сўраб ўша заҳоти ариза ёздим. 1977 йилда телеграмма олдим: «Илтимосингиз қондирилди. Сиз бошқа ишга ўтишингиз муносабати билан вазифангиздан озод қилиндингиз. Янги совет элчиси Черняков учун ағремон сўранг. Москваға қелишим билан чет эл кадрлар бўлимининг янги мудирини Н. М. Пегов ҳузуриға таклиф қилишди. Николай Михайлович: «Менға, Сизни СССР Савдо-саноат палатаси президиуми раисининг ўринбосари вазифасиға таклиф қилиш масаласида гаплашишни топширишган», деди. Мен Ш. Рашидов ва Л. Брежнев билан гаплашганимдан хабарингиз борми, деб сўрасам, Н. М. Пегов бундан хабарим йўқ, деди. Розини бўлдим. У менингни олдимда қимғадир (менимча, Л. И. Брежнев ёки М. А. Сусловға бўлса керак) телефон қилиб, таклифиға розини бўлганимни айтди. Сўнги Палата президиуми раисиға қўнғирок қилиб, сизға ўринбосарликка Мухитдиновни тавсия қиламиз, деди. Шу гапдан кейин хайрлашдик. МК биносидан чиқиб, Палатаға бордим, раис Борис Андриановичнинг олдиға кирдим. Унинг олдида биринчи ўринбосари Е. П. Питовранов ўтирган экан, иккисини ҳам қўпдан бери танирдим. Менға хонамни кўрсатишди, ишға тушдим. 1980 йил май ойининг охирида жойдаги аҳволни ўрганиш учун мени қисқа муддатға Афғонистонға жўнатишди. Қайтиб қелганимдан кейин мен билан Б. Н. Пономарев, унинг ёрдамчиси профессор Р. А. Ульяновский суҳбатлашди, улар барча долзарб муаммоларни ижобий кўриб чиқишиб, манфаатдор ташкилотларға тегишли кўрсатмалар беришди. Икки кундан кейин мени Л. И. Брежнев қабул қилди. Унга Афғонистондаги аҳвол, жумхурият раҳбарлари, совет ходимлари билан суҳбатларим тўғрисида маълумот бердим.

Ғапимнинг охирида ҳарбий ишлар тўғрисидаги айрим фикр-мулохазаларимни айтиб, қўшинларимизнинг Афғонистонға қиритилиши ҳақида ҳар хил миш-мишлар юрибди, улар жанговар ҳаракатларда бевосита қатнашяпти, дедим. Ички қуролли тўқнашувда қатнашишнинг олдини олиш йўллари қидириб топсак яхши бўларди, у қараданлар урушиға айланиб қетяпти, дедим. У, ҳўш, нима қилиш керак? — деб сўради. Ё қўшинларни олиб чиқиб қетиш керак, ёки уларнинг қурган жойларини ўзғартириб, қўшни мамлакатлар қегараларида жойлаштириш керак, деб жавоб бердим. Бу қўшинларимизнинг бу мамлакатда бўлиши сабаблари тўғрисидаги расмий аҳборотимизға мос бўлиб тушарди.

У шундай деди: «Биз бу масалани бир неча бор кўриб қикдик. Бу таклиф баъзилар-да, шу жумладан менда ҳам шубҳа қуғдирди. Афғонистоннинг янги раҳбарлари қаттик илтимос қилишяпти. Мудоғға вазирлиғи, ташки ишлар вазирлиғи ва ҚГБ раҳбарларига бу масалани қуқур, батафсил ўрганиб, Афғонистон раҳбарлари билан маслаҳатлашиб, ўз таклиф-мулохазаларини тайёрлашни топширдик. Улар қўшинларимиз у ерда қисқа муддат бўлишади, қап Жанубий қегараларимизни ҳимоя қилиш тўғрисида қетяпти, қуролли ихтилоф ҳадемай тўхтайди, янги инқилобий тузумни, унинг раҳбарларини ҳалқ

кўллаб-қувватлайди, деб бизни ишонтиришди».

Унинг гапларини тинглаб, мен бу масалани тайёрлаган ўртоклар, афтидан Афғонистонни чуқур билмасликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини, Бобур, академик Николай Иванович Вавилов, инглизлар билан бўлган сўнгги урушда афгон куролли кучларига кўмондонлик қилган маршал Вали шох асарларида жуда яхши тасвирланган афгон халқининг табиатини ўрганмаган кўринадилар, дедим. Британия армиясининг Афғонистонга уч марта юриши ҳам мағлубият билан тугаганлиги тўғрисида Лондонда бир неча китоб нашр этилганини ҳам айтдим.

Л. И. Брежневнинг юз ифодасидан бу асарлар тўғрисидаги ҳикоям уни зериктириб қўйганлигини сездим. Мен жим бўлдим. У гапининг охирида:

— Афғонистонга доир ҳамма масалалар бўйича А. А. Громико раҳбарлигида махсус комиссия тузилди. Сен у билан гаплашиб, ҳамма фикр-мулохазаларингни айт, — деди. У ўша захоти А. А. Громико билан боғланиб унга: «Олдимда Нуриддин ўтирибди. У куни кеча Афғонистондан келди, анча фикр-мулохазалари бор. Уни қабул қилиб, фикрини эшитгин, яна икковимиз масалахатлашамиз», деди.

Палатага қайтиб, Андрей Андреевичга телефон қилдим. «Хозир ишим бошимдан ошиб ётибди, телефонда қискача гапириб бера қолгин», деб илтимос қилди у. Вертушқадан (хукумат телефони) ўз фикр-мулохазаларимни айтдим. Громико: «У ердаги ахвол маълум, шарт-шароитни биладиган кишилар воқеаларни қузатиб туришибди», — деб жавоб қилди.

Бу суҳбат, афтидан, менда ҳам, унда ҳам ёмон таассурот қолдирди, шекилли. Вактни ўтказмай ахволни тузатиш учун бирон бир амалий иш қилинмади.

Икки ярим йилдан сўнг Леонид Ильични дафн этишда қатнашдим.

Л. И. Брежневнинг сиёсий портретини ёзаётган тарихчилар қўлида унинг иш услуби, табиати, ожиз томонларини кўрсатувчи жуда кўп фактлар бўлса керак. Ордён, медаль, эсдалик совғалар тўплашнинг ишқибози эди. Шунини айтиш керакки, КПСС ва Совет раҳ-барларидан биронтаси унчага ҳам, ундан кейин ҳам, Россия империясининг бирон бир подшоҳи бутун тарих давомида бу одамчалик кўп Ватан ва чет эл олтин медалларига, юксак жанговар ва меҳнат ордёнларига, бошқа нишонларига эга бўлган эмас.

У ҳаммага ёкишни истарди, бировнинг ундан норози бўлишини, «душман» орти-ришни истамасди. Бунинг учун КПСС XXVI съездида раҳбарий органлар қандай белгилар ва фикр-мулохазалар асосида тузилганини эслашнинг ўзи қифоядир.

Кейинги йиллар тўғрисида бир нарсаси деёлмайман-у, лекин эсимда, ёнма-ён ишлаган вақтларимизда у бирон-бир жиддий масала юзасидан шахсий жавобгарликни зиммасига олмасликка уринарди, манфаатдор шахсларнинг ҳаммаси бирма-бир имзо чекмагунича, ҳеч қандай ҳужжатга қўл қўймасди. Хар бир киши, айниқса, раҳбар ходим учун сўз билан иш бирлиги жудаям муҳим, у бир лаҳзалик муваффақият ва одамларни ўзига мойил қилиш учун ваъдабозлик қилмаслиги керак. Лекин ўз сўзининг, ваъдасининг устидан чиқиш яна ҳам муҳимдир. Тўғри, кўпинча шарт-шароит, вазият киши имкониятларидан устун келади. Бундай пайтда сўзингизга ишонган одамларга, ваъда-дамнинг бажаришни имкони бўлмади, деб ошқора айтиш оддий одоб қоида-си саналади. Кишининг обрў-эътибори, одамларнинг унга ҳурмат-эҳтироми, ишончи қатта ишлар билан бирга, мана шундай майда-чуйдалар асосида ҳам шаклланади.

Москвадан охириги марта, 1986 йилнинг апрелида қайтаётганимда дўстлар билан оила даврасида, дастурхон атрофида хайрлашдик. Ўзбекистоннинг чекка бир қишлоғидан

чиккан, партия ва давлат рахбарлари даврасига биринчи бор кирган мендай бир одамга кандай ишлаш ва яшаш, ўзини кандай тутиш сабогини ўргатган устозларим, мураббийларим хотирасига хурмат бажо айладим; уларнинг ҳар бирига самимий миннатдорчилигимни, чуқур хурматимни ҳаёлан изҳор этдим. Кўпгина танишларимнинг, шу жумладан Леонид Ильич қабрини ҳам зиёрат қилдим.

Нуриддин Мухитдинов